

9. Машгулияти синфӣ дар ҷараёни таълими фанни таърих

Вазифаҳои маърифатию тарбиявӣ ва ташаккулдиҳии қобилияти фикрии хонандагон дар дарси таърих бо роҳи аз ҷониби омӯзгор интиҳоб намудани тарзу усулҳои хуби таълимӣ самаранок иҷро мегардад. Барои ҳамин ҳам, омӯзгор алалхусус, омӯзгори навкор бояд хуб тасаввур кунад, ки дарс чист ва ба он чӣ гуна тайёрӣ дидан лозим аст.

Дар илми педагогика мафҳуми дарс чунин шаҳр дода шудааст: “Дарс аз ҷиҳати вақт воҳиди ташкилии маҳдудкардашуда аст, ки вазифаи он аз ба дастдарории мақсади ҷузъӣ, вале ниҳоии омӯзиш мебошад. Хусусияти он ҳамчун шакли ташкилӣ аз моҳияти мақсад ва ҷойи он дар низоми муштараки ҷараёни таълим иборат аст”.

Дарс ин шакли асосии ташкили раванди таълим аст. Дарс таълим аст, таълим дарс аст. Яъне, дарс ва таълим ин ду номи як раванд аст. Дарс барои ҳамаи фанҳои таълими мактабӣ ҷузъи муҳим ва қизи умумӣ ба шумор меравад. Он дар синф бо ҳайати доимии хонанда суръат мегирад. Дарс 45 дақиқаро ташкил медиҳад, дар ҳар як синф мувофиқи барномаи таълимӣ, ҷамъи муайяни донишҳо пешкаш карда мешавад, ҳар як синф журналу китобҳои дарсӣ дорад ва ғайра. Дар амалиёти таълимии дорои мақсади омӯзгорон ва хонандагон буда, дар давраи таълини раванди таълимӣ-тарбиявӣ нисбати гуруҳ ва инфиродӣ ҳал намудани вазифаҳои маълумот, инкишоф ва тарбиявии хонандагон истифода карда мешавад.

Дарси таърих-қисми мазмуне мебошад, ки он дар низоми курси мактабии фанни таърих аз рӯи усули проблемавӣ-солшуморӣ (хронологӣ) сохта шудааст. Воқеа ва рӯйдодҳо дар як воҳиди вақт дар маҷмӯъ дида шудааст. Робитаҳои байниҳамдигарии ҷараён ва қонуниятҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, таърихӣ ва фарҳангиро хонандагон дар рафти дарс дар зеро роҳбарии омӯзгор ба даст мебароранд.

Ҷойи ҳар як қадами ин дарсҳоро на танҳо дар мавзӯи навбатӣ баръало тасаввур кардан лозим аст, инчунин дар қисмати таърих, ки дар синфҳои мушаххас омӯхта мешавад ва курсҳои алоҳидаи таърих ҳам, то ки дар хонандагон аз масъалаҳои омӯзиши давомёбанда ҳисси рӯзмарагардонӣ ба маълумотҳои гуногун бедор карда мешавад.

Мақсад ва вазифаи ҳар як дарсро омӯзиш ташкил мекунад ва раванди мазкур ду тараф дорад: яке вазифаи омӯзанда, ки аз ҷониби омӯзгор ба амал бароварда мешавад ва дигаре фаъолияти хонандагон – омӯзиш мебошад. Бояд қайд кард, ки раванди омӯзишу омӯзонидан аз рӯи қонуниятҳои объективӣ ба амал меояд. Чараёни омӯхтан ва дарки маводи нав дар тафаккури хонандагон ҳодисаҳои гуногуни таърихӣ акс меёбанд. Аз хотир баровардан мумкин нест, ки идроку тафаккур пайваста амал мекунанд, ки марҳилаи муҳими ин равандро тафаҳхум ташкил медиҳад. Агар хонандагоне, ки маводи таърихро худ дарк карда бошанд, бояд онро фаҳмида, таҳлил карда, хулосаҳои дуруст бароварда тавонанд. Дар баробари ин онҳо бояд ба муайян кардани робитаи сабабу натиҷа ва қонунияти пайдоиши ҳодисаҳо диққати худро равона кардан тавонанд. Пас аз он, ки хонандагон моҳияти чараёни ҳодисаҳои таърихро дарк кунанд, онро дар хотир нигоҳ дошта метавонанд ва ниҳояти қори раванди мазкур истифодаи донишҳои навҳосилшудаи хонандагон дар қорҳои амалии онҳо мебошад. Ҳар кадоми ин марҳилаҳо дар алоҳидагӣ вучуд доштан наметавонанд, чунки бо ҳамдигар алоқаи ногусастанӣ доранд. Масалан, тафаҳхум дар алоҳидагӣ вучуд дошта наметавонад, чунки дар чараёни он азхудкунии донишҳои таърихӣ ба амал меоянд. Чунон, ки дида мешавад, чараёни омӯзишу омӯзонидан моҳияти диалектикӣ дошта, якҷоя ба амал меояд.

Аммо, сарфи назар аз ин ҳар як марҳила дорои сифати ба худ хос мебошад, ки бояд таҳлил карда шавад. Дар айни замон пайдарҳамии онҳоро низ фаромӯш кардан лозим нест, зеро масалан, пеш азхуд кардани мавод мавзӯро фаҳмонидан шарт аст ва ғайра. Вобаста ба ин қонуният чараёни омӯзишу омӯхтан фаъолияти омӯзгорро дар синф ба марҳилаҳои зерин тақсим мекунад:

- I. Омодагии хонандагон барои дарки маводи таърихӣ.
- II. Баёни мавзӯи нав.
- III. Тафаҳхуми мавод ва мустаҳкам кардани он.
- IV. Ба хонандагон омӯзонидани малакаи истифодабарии донишҳои ҳосилшуда.
- V. Санҷиши дараҷаи азхудкунӣ.

Маҳз ҳамин қонуниятҳо раванди омӯзишу омӯхтанро ба асос гирифта, ҳар як омӯзгор бояд лаҳзаҳои дарсро ҷо ба ҷо гузорад.

I. а) Услуби умумии дарси таърих

Дар мактаб ба ғайр аз дарс боз сайёҳатҳои таълимӣ, кор бо хонандагони суствон ва дарсҳои иловагӣ мавҷуданд, ки онҳо ҳам яке аз намудҳои қори таълимӣ мебошанд. Лекин, шакли асосии ташкили таълим – дарс мебошад, ки дар он маводи барномавии таълимӣ омӯхта мешавад.

Дар раванди дарси таърих ба хонандагон донишҳои таърихӣ дода мешавад. Омӯзиши маводи таърихӣ раванди мураккаб ва мухталиф мебошад. Дарсро дар мактаб мисли толори осорхона ва синфхонаи лексионии мактабҳои оили тасаввур кардан хатост. Дар дарси таърих хонандагон бояд ғаёлона иштирок намоянд. Дарс як шакли ташкили таълим аст, ки дар он иштироки ғаёлонаи ҳам омӯзгор ва ҳам хонандагон ба ҷашм мерасанд. Ташкили дурусти дарс аз омӯзгор маҳорат ва меҳнати зиёдро талаб дорад, чунки шакл ва мазмуни дарс дар мактаб ҳар маротиба бояд дигаргун гашта, гуногунмазмуну гуногуншакл бошад.

Омӯзгор ба дарс омодагӣ дида, мувофиқи нишондодҳои барнома маводи китоби дарсиро таҳлил карда мебарояд, нақша тартиб медиҳад, маводро ҷо ба ҷо мегузорад, услуби баёни мавзӯ, истифодабарии ҳуҷҷатҳоро нишон медиҳад. Лекин, бо ин мақсади асосии дарс ба итмом намерасад. Омӯзгор ба ҳар як мавзӯи нав омодагӣ дида, ғояи асосии онро бояд муайян кунад. Аксари омӯзгорон мақсади таълимии мавзӯҳои таърихиро дуруст мефаҳманд, лекин дарки вазифаҳои тарбиявии он, махсусан барои омӯзгорони ҷавон душвор аст. Барои мисол мавзӯи “Пирӯз шудани соҳти крепостной ва мустақкам шудани мутлақияти Русия дар асри XVII” –ро мегирем. Албатта ҷиҳатҳои таълимии ин дарс – яъне пурзӯршавии соҳти крепостной ва мустақкам шудани мутлақият бидуни душворӣ равшан гардонида мешавад. Лекин, омӯзгор танҳо бо таҳлили воқеаҳои таърихӣ моҳияти асосии дарсро ба хонандагон нафаҳмонидааст, ҷиҳати тарбиявии он ҳоло наравшан мондааст.

Мазмуни ғоявии дарси мазкур аз он иборат аст, ки дар давраи муайяни тараққиёти соҳти крепостной, ки дар натиҷаи он бозори

дохилии умумирусиягӣ ташкил меёбад, ба Русияи подшоҳӣ хусусиятҳои хосро илова мекунад. Қайд кардан лозим аст, ки бо устувор гардидани ҳуқуқи крепостной ва мустаҳкам шудани ҳокимияти мутлақият ва сохти давлатдорӣ он помешикон манфиатдор буданд, ки боз ҳам дар мавқеи худ устувортар гарданд. Яъне, алоқаи сохти фелдалӣ – крепостной ва ҳокимияти подшоҳиро нишон дода, моҳияти сиёсати истисморкунандаи ҳокимияти Русияи подшоҳӣ аз болои оммаи васеи халқ нишон дода мешавад.

Дар таҷрибаи педагогии омӯзгорони таърих бештар дарси омехта мушоҳида карда мешавад. Дар ин ҷо саволе ба миён меояд, ки дарси омехта чист? Дарси омехта чунин шакли дарси анъанавист, ки дар он ҳамаи намудҳои асосии фаъолияти таълимӣ хонандагон дида мешавад. Яъне, дарси омехта чунин шакли ташкилии таълимиест, ки дар синф гузаронида мешаваду вақти дарс 45 дақиқаро дар бар мегирад. Омӯзгор бо мақсади фаҳмондани маводи нав, дарки дараҷаи дониши хонандагон нисбати дарсҳои гузашта ва нав, ҷамъбаст кардани донишҳо ва ғайра фаъолияти дутарафаи худ ва хонандагонро ташкил медиҳад. Сохти дарси омехтаро чунин ифода кардан мумкин аст:

1. Қисми ташкилӣ.
2. Пурсиши вазифаи хонагӣ.
3. Гузариш ба мавзӯи нав.
4. Баёни мавзӯи нав.
5. Таҳлили мавзӯи нав.
6. Мустаҳкамкунии мавзӯи нав.
7. Супориши вазифаи хонагӣ.
8. Ҷамъбасти дарс ва баҳогузорӣ.

Ба қисмати омодагии дарс ҳозирро ғоибӣ хонандагон аз рӯи журнали синфӣ, тайёр кардани хонандагон аз ҷиҳати психологӣ ва омодагии онҳо барои баёни мавзӯи нав дохил мешавад.

Дар солҳои охир дар байни олимони соҳаи педагогика ақидае пайдо шудааст, ки қисмати омодагии дарсро кори иловагӣ ва нодаркор ҳисоб мекунанд, ки гӯё истифода бурдани он вақти иловагиро талаб мекунад. Худ аз худ маълум аст, ки вақт чизи қиммат буда, набояд албатта беҳуда сарф шавад.

Баъзан омӯзгорон лаҳзаи омодагии дарсро нагузаронида, вақти сарфашударо барои баёни мавзӯ сарф мекунад. Масалан, омӯзгор хонандаро ба назди тахтаи синф даъват мекунад, аммо ӯ дар дарс хузур надорад ва ё меҳода санаи рӯз ва номи мавзӯро дар тахтаи синф инъикос кунад, аммо бур нест ва ғайра. Таҷриба нишон медиҳад, ки оворагии омӯзгор ба чунин қорҳо аз 2 то 6 дақиқа вақтро мегирад, ки он дар давоми сол тахминан 10 соат аст. Дар таҷрибаи мактаби тартиботе ҳам дида мешавад, ки омӯзгор ба синф ворид мешавад, тамоми хонандагон ба дарс омодаанд, аммо барои он, ки ба ин равиши қор хонандагон одат кунанд, ин усулро аз синфи IV-V сар карда, доимо истифода бурдан лозим аст.

Лаҳзаҳои омодагии дарс гуногун мебошанд ва он ба сифати қисми таркибии дарс ба ҳисоб меравад. Дарси таърих, ки ҷараёни омӯзишу омӯхтанро дар бар мегирад, мувофиқи қоида аз санҷиши вазифаи хонагӣ оғоз меёбад. Услубҳои санҷиши вазифаи хонагӣ низ муҳталиф аст: сӯҳбати васеи тафтишотӣ аз рӯи масъалаҳои асосии мавзӯ, ба назди харита даъват кардани хонандагон ва санҷиши дониши харитадонии ӯ, тафтиши қорҳои хаттӣ ва нақшавӣ, ки мустақилона супориш дода шуда буд, пурсиши хаттӣ дар давоми 20-25 дақиқа доир ба маводи сипаригашта ва ғайра.

Дар дарс ба воситаи такрор ва ё сӯҳбат мавзӯи гузаштаро мустақкам менамоем, хонандагонро барои дарки мавзӯи нав омода месозем ва ба воситаи таҳлил, ҷамъбасти дониши хонандагон дарси гузаштаро такрор карда, истифодабарии харита, ҳуҷҷатҳои таърихро меомӯзонем. Мақсади омадасозии хонандагон барои дарки маводи нав дар он аст, ки онҳо маводи навро ҳар чӣ хубтару беҳтар азхуд карда тавонанд. Ин лаҳза дар натиҷаи алоқаманд кардани маводи нав бо маълумотҳои дарси гузашта гузаронида мешавад. Чунин амалро бо истифодабарии услуби сӯҳбати муқаддимаӣ, бо сухани муқаддимавии омӯзгор, ки ба сӯҳбат монанд аст, гузаронидан мумкин аст.

Баёни мавзӯи нав қисми асосии дарси таърих ба ҳисоб меравад. Дар ин қисмати дарс дарки маводи барномаӣ, пайдоиши малака ва маҳорат, таълиму тарбия дида мешавад. Аммо, чунин фикр кардан иштибоҳ аст, ки роҳи беҳтарини гузаронидани дарси

таърих аз ҷониби омӯзгор баён кардани мавзӯи нав мебошад. Мумкин аст, ки маводи навро хонандагон ба воситаи хондани китоби дарсӣ ва ё нақл кардан аз рӯи расм ва дигар асбобҳои аёни дарк карда тавонад.

Дар дарсҳои таърих шаклҳои гуногуни баёни мавзӯ (сӯҳбат, ҳикоя, лексия) ва истифодабарии воситаҳои гуногуни аёни дар назар дошта мешавад. Мавзӯи дарсро омӯзгор бояд дар оғози дарс ва ё бехтараш пеш аз баёни мавзӯи нав эълон кунад, ки ба ин восита диққати хонандагон ба мавзӯ ҷалб карда мешавад. Ғайр аз ин, омӯзгор қисматҳои мавзӯи нав ва саволҳои иловагии онро низ бояд эълон кунад. Албатта, саволҳои барои мавзӯи нав набояд зиёд бошанд, чунки дар чунин маврид диққати хонандагонро ба дарс ҷалб кардан душвор мешавад. Дар ҳар як дарс баёни мавзӯи нав бояд то ба охир расонида шавад.

Пас аз баёни мавзӯи нав таҳлили он бо услубҳои зерин гузаронида мешавад: бо роҳи таҳлил ва ҷамъбасти ҳикояи омӯзгор, ё ки бо ёрии асбобҳои аёни ба тариқи сӯҳбат ва таҳлили маводи таърихӣ, тартиб додани нақшаи мавзӯ, ба қисмҳои тақсим кардани мавод, тартиб додани нақша ва ҷадвалҳо, инкишоф додани малакаю маҳорати хонандагон дар мавриди истифодабарии маводи таърихӣ, тайёр намудани ҷадвалҳои хронологӣ ва синхроникӣ, кор кардан бо харитаҳо ва ғайра лаҳзаҳои махсуси дарс ҳисоб мешаванд. Дар ин маврид донишҳои нав ҳосилкардаи хонандагон на, балки донишҳои қабл омӯхтаи онҳо санчида мешаванд.

Мустаҳкам кардани маводи азхудкардашуда дар синфҳои поёни махсусан, аҳамияти калон дорад. Мустаҳкамкуниро низ ба воситаи услубҳои гуногун гузаронидан мумкин аст: Масалан, дар синфҳои V-VI усули ба назди тахтаи синф даъват кардани хонанда ва пурсидани ҷойҳои асосии мавзӯ аз ӯ, инчунин сӯҳбати васеъ ҷой дорад. Мустаҳкамкуниро инчунин бо роҳи хондани китоби дарсӣ, ҳикоя аз рӯи расм, пурсиши санаҳои муҳими таърихӣ ва ғайра ба амал баровардан мумкин аст. Агар барои гузаронидани лаҳзаи мустаҳкамкунӣ вақт намонад, омӯзгор дар чунин вазъият метавонад худ мухтасар мавзӯро ҷамъбаст намуда, хулосаҳо барорад.

Ҳар як дарс бояд аз ҷиҳати шаклу мундариҷа то ба охир расонида шавад, супоридани вазифаи хонагӣ низ аз аҳамият холӣ нест. Супориши вазифаи хонагӣ бояд бо эълон кардани боб, қисм, саҳифа ва номбар кардани сарлаҳваи мавзӯё тамом шавад. Лозим аст, ки омӯзгор як тавзеҳоти мухтасар гузаронад. Масалан, ҷӣ гуна хонандагон бояд аз китоби дарсӣ истифода барад, ба кадом масъала диққати махсус зоҳир намояд, чиро бояд дар хотир нигоҳ дорад, аз чадвали хронологӣ ҷӣ тавр бояд истифода барад, дар ин мавзӯё кадом паҳлӯҳояш душворфаҳм мебошанд ва ҷӣ тавр онҳоро азхуд кардан лозим аст. Чунин аст таркиби умумии дарси таърих.

Аммо, қайд кардан зарур аст, ки таркиби умумии дарс ва лаҳзаҳои алоҳидаи он чизи мутлақ набуда, хусусияти нисбӣ дорад. Чунки лаҳзаҳои дар боло номбаршуда метавонанд ҷойҳои худро иваз намоянд, омӯзгорони пуртаҷриба бошанд, лаҳзаҳои алоҳидаи дарсро дар якҷоягӣ мегузаронанд. Умуман, намудҳои дарси таърих бешуморанд, чунки вазифаҳои дидактикиро: баёни мавзӯи нав, мустаҳкам намудани дарсро бо услубҳои гуногун иҷро кардан мумкин аст. Дарсҳои таърих бояд аз рӯи талаботҳои зерин иҷро карда шаванд:

1. Дуруст муайян намудани мавқеъ ва аҳамияти дарси навбатӣ дар силсилаи омӯзиши донишҳои таърихӣ, яъне муайян намудани вазифаҳои таълимӣ-тарбиявии дарс.
2. Аз ҷиҳати илмӣ дуруст омӯзонидани асосҳои фанни таърих, дар асоси назарияи илмӣ маънидод намудани воқеаҳои таърихӣ, дар ҳар як лаҳзаи таърихӣ қатъиян ба миён гузоштани масъалаи сиёсӣ, робитаи таърихи гузашта ба ҳаёти муосир ва ифода намудани хусусиятҳои хоси давраҳои таърихӣ ва ғайра.
3. Ба хонандагон фаҳмонидани қонуниятҳои асосии таракқиёти ҷамъияти инсонӣ аз давраи ҷамъияти ибтидоӣ то давраи кунунӣ.
4. Ҳаматарафа инкишоф додани қобилияти хонандагон дар дарсҳои таърих, васеъ намудани тафаккур ва тасаввуроти онҳо дар бораи ҷамъияти инсонӣ, қобилияти муҳокима ва иброи фикри мустақилонаи онҳо, мустаҳкам намудани

махорату малакаи амалӣ дар кори таълимӣ-тарбиявӣ, ахлоқӣ, ғоявӣ, сиёсӣ.

5. Аз ҷиҳати илмӣ дуруст ташкил додани худи раванди таълим дар дарс: мувофиқати мазмуну шакли дарс, алоқамандии лаҳзаҳо ва интиҳоби дурусти роҳҳои таълиму тарбия, ҷустуҷӯи роҳҳои самараноки ташкили фаъолияти хонандагон ва ғайра.
6. Дуруст истифода бурдани қобилияти фаъолнокӣ ва мустақилияти хонандагон дар дарс ва пайваст намудани онҳо бо ҷараёни омӯзиши мавзӯҳои нав.
7. Таҷҳизоти дарс: истифодабарии асбобҳои гуногуни аёнӣ ва техникӣ.
8. Дурустии нутқ ва сухани омӯзгор (таъсирбахш, равон, мувофиқи қоидаҳои имлоӣ) ва ғанӣ намудани хазинаи луғавии хонандагон дар давоми омӯзиши фанни таърих.
9. Инкишоф додани шавқу ҳаваси хонандагон ба илму дониш ва маҳсусан ба омӯзиши фанни таърих.
10. Серталабӣ зоҳир намудан ба фаъолияти таълимии хонандагон, ҳолисона ва аз рӯи адолат муайян намудани дараҷаи дониши хонандагон.

б) Шаклҳои дарси таърих

Мувофиқи талаботҳои илми педагогика бояд шакли таълим дар ҳар як дарси таърих гуногун бошад ва аз ин ҷост, ки ҳар вақте ки омӯзгор ба дарси нав тайёрӣ мебинад, дар назди вай вазифаи ташкил намудани шакли таълим ба миён меояд. Масалан, барои омӯзиши мавзӯи “Ташкилшавии давлати Сомониён” мувофиқи барнома 6 соат вақт ҷудо карда шудааст. Оё дуруст аст, ки барои омӯзиши ин мавзӯи муҳим аз аввал то ба охир дарсро дар шакли анъанавӣ: такрори мавзӯи гузашта, баёни маводи нав, мустаҳкамкунӣ ва супориши вазифаи ҳонагӣ гузаронида шавад. Албатта, омӯзгоре, ки нисбати фаъолияти худ эҷодкорона муносибат мекунад, омӯхтани тамоми ин маводро ба шакли яқранг ва қолабӣ нахоҳад гузаронид. Мавзӯи аввал “Заминаҳои ташкилшавии давлати Сомониён” буда, дар ин ҷо гуфта шудааст, ки давлати Сомониён дар асри IX дар замина ва асоси якҷанд давлатҳои миллии тоҷикӣ, ки қабл аз он арзи ҳастӣ

намудаанд, ба монанди давлати Тоҳириён ва давлати Саффориён ба вучуд омадааст. Омӯзгор албатта дар ин дарс воқеаҳои муҳими таърихи қисса мекунад ва дар асоси мутоила ва таҳлили маводи гузашта хонандагон ба фикру хулосаҳои нав меоянд.

Бинобар ҳамин ҳам, беҳтар мешавад, ки агар омӯзгор дар рафти сӯҳбати худ воқеаҳои ба хонандагон маълумро таҳлил намоянд. Дар натиҷа чунин хулосаҳо дар хотири онҳо мустақкам нақш мебанданд ва барои инкишофи тафаккур ва фикрронии минбаъдаи онҳо мадад мерасонад.

Вазифаи дарси оянда аз он иборат аст, ки хонандагонро бо ҳаёт ва фаъолияти асосгузори давлати Сомониён Исмоили Сомонӣ шинос намояд. Маводи ин дарсро ба шакли ҳикоя гузаронидан беҳтар аст. Омӯзгор дар барои даврони шоҳигарии Исмоил нақл карда, гоҳо метавонад аз китобҳои иловагии илмӣ-тадқиқотӣ масалан, асари Н. Неъматов “Давлати Сомониён” иқтибос биёрад. Як дарсро барои таҳлили сохтори идорӣ ва низоми дарбории давлати Сомониён бахшидан зарур аст. Чунин дарсро тавассути ду навъ гузаронидан мумкин аст: Худи омӯзгор матнро хонда, ба хонандагон мазмуни онро шарҳ медиҳад ё ин ки хонандагон мустақилона ҷойҳои ишоракардаи омӯзгорро бо овози паст хонда, баъдан ҳар як қисмати онро таҳлил карда мебароянд. Дар фарҷоми дарс бошад омӯзгор ба тариқи сӯҳбат муошират карда, хулосаҳои зарурии дарсро ҷамъбаст мекунад. Ба ин восита хонандагон мустақилона бо азхудкунии асарҳои зиёд ба таърихи давлатдорӣ Сомониён ошноӣ пайдо карда, метавонанд ба мазмун, моҳият ва аҳамияти таърихӣ он бештар сарфаҳм раванд. Пас маълум мешавад, ки ин гуна дарс аз дарсҳои қаблӣ фарқият дошта, ба онҳо шабоҳат надорад.

Дарси ояндаро метавон ба тариқи лексия гузаронид. Дар охир аз рӯи мавзӯи “Аҳамияти таърихӣ мавҷудияти давлати Сомониён”, ки мавзӯҳои гузаштаро такрор ва ҷамъбаст менамояд ба сифати дарси такрорӣ ва ҷамъбастӣ баромад карда метавонад. Ҳамин тавр, масъалаҳои гуногуни таърихи давлати Сомониёнро хонандагон ба шаклҳои гуногун азхуд карда метавонанд.

Ҳангоме, ки омӯзгор ба тартиб додани нақшаи омӯзиши мавзӯҳои дарс оғоз мекунад, мувофиқи мазмун ва мундариҷаи

мавзӯъ шаклҳои гузаронидани дарсро муқаррар менамояд. Бинобар ин, омӯзгор ба хусусиятҳои мавзӯъ нигоҳ накарда, шаклҳои гуногуни омодагии таълимро ба кор мебарорад.

Дар фаъолияти педагогии омӯзгор шаклҳои зерини дарс мешавад:

1. Дарси муқаддимавӣ.
2. Баёни мавзӯи нав.
3. Таҳлил.
4. Мустаҳкамкунии мавзӯъ.
5. Пуршиш.
6. Такрор.
7. Чамбаст ва ғайра.

Дарси баёни мавзӯи таърихӣ яке аз шаклҳои таълими дарси таърих ба ҳисоб меравад, ки дар он бештар воқеаҳои муборизаи синфӣ, ҳаёти ҷамъиятӣ-сиёсӣ, ҳаракатҳои инқилобӣ, ҷангҳо, таърихи маданият қисса карда мешавад. Дар чунин дарсҳо вазифаи асосӣ баён кардани мавзӯи нав мебошад, ки қисматҳои боқимондаи дарс: саволу ҷавоб, таҳлил ва мустаҳкам кардани воситаҳои баёни маводи нав низ қисмати таркибии он ба ҳисоб меравад.

Ин гуна дарсҳо бештар ба шакли ҳикоя, лексия ва сӯҳбат мегузаранд ва омӯзгор имконият дорад, ки барои мушаххас гузаронидани дарс аз асбобҳои аёни, ҳуччатҳои таърихӣ, адабиёти бадеӣ истифода барад. Вазифаи таълимии чунин дарсҳо дар шакли алоқаманд кардани он бо мавзӯи гузашта ба воситаи саволу ҷавоб ё сӯҳбату муҳокимаҳо, баёни маводи нав, таҳлил, мустаҳкамкунӣ ва супориши вазифаи ҳонагӣ иҷро карда мешавад.

Дар синфҳои болоӣ мустаҳкам кардани мавзӯи нав ба шакли сӯҳбати муқаддимавии омӯзгор ё дар дохили ҳуди мавзӯи нав ба воситаи саволу ҷавоб гузаронида мешавад. Шарт нест, ки ҳама дарсҳои омӯзгорон ба ҳамдигар монанд бошанд. Агар омӯзгор ҳангоми таҳлили мавзӯи нав воқеаҳои муҳими таърихиро баён накарда, шароитҳои пайдоиши ин ва ё он ҳодисаи умумии таърихиро таҳлил карданӣ бошад, он гоҳ ҷои аст, ки дарси муқаддимавӣ гузаронида шавад. Хусусияти фарқкунандаи дарси муқаддимавӣ аз он иборат аст, ки омӯзгор ба маводи

дарси гузашта така намуда, хонандагонро барои дарку идрок ва фаҳмидани дарси оянда тайёр мекунад. Чунин дарсҳои муқаддимавиро дар бобати мавзӯҳои “Сабабҳои оғози Ҷанги якуми ҷаҳон”, “Оғози инқилоби буржуазӣ дар Англия”, “Ташкил шудани интернатсионалӣ I” ва ғайраҳо гузаронида мумкин аст. Барои омода намудани чунин дарсҳо сухони муқаддимавӣ ва хотимавии омӯзгор аҳамияти бузург дорад.

Баъд аз ба анҷом расидани як боби калон бояд дарси хотимавӣ гузаронида шавад, ки дар чунин дарсҳо баёни маводи таърихӣ як мавзӯи калон ба охир расонида мешавад, аммо ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки дар чунин дарсҳо баёни мавзӯи нав ҷой надошта, омӯзгор дар якҷоягӣ бо хонандагон бештар мавзӯҳои гузаштаро таҳлил, хулоса ва ҷамъбаст менамоянд.

Аз болои фаъолияти таълимӣ хонандагон назорат бурдан вазифаи ҳамаҷузъи омӯзгор мебошад. Барои ба ҳаёт тадбиқ намудани ин раванд дар синфҳои болоӣ дарсҳои махсус тариқи саволу ҷавоб ва ё дарс-пурсиш гузаронида мешавад. Дар чунин дарсҳо омӯзгор имконият пайдо мекунад, ки дараҷаи азхудкунии маводи калонро ва ё ҳодисаҳои муҳими таърихро аз ҷониби хонандагон санҷида барояд. Дар таҷрибаи педагогӣ як навъи дарсҳои саволу ҷавоб мушоҳида карда мешаванд, ки хонандагон мувофиқи он аз рӯи саволҳои пешкашкардаи омӯзгор така бар донишҳои аз китоби дарсӣ пайдо карда ҷавоб медиҳанд. Ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки омӯзгор бояд дар назди хонанда чунин саволеро гузорад, ки дар натиҷаи таҳлили он хонандагон тавонанд, ки ба хулоса ва натиҷаҳои дилхоҳро ба даст биёранд. Ин намуди дарсҳо бояд тарзе омода карда шаванд, ки дар рафти он хонандагон тавонанд, ки ҳам хотира, ҳам тафаккур ва ҳам идроки худро ба қор андозанд. Истифодабарии асбобҳои аёни дар чунин навъи дарсҳо шарт ва зарур мебошад.

Барои ҷалб карда тавонистани тамои ҳайати синф аз ҷониби омӯзгор мезадад, ки дарс – пурсишро истифода барад. Чунки дар рафти он тариқи саволу ҷавоб тамоми синф ба фаъолият ҷалб карда мешавад. Истифодабарии ин усул бештар дар синфҳои болоӣ ҷойиз аст. Омӯзгор дар чунин дарсҳо метавонад оиди омодагии ҳамаи хонандагон воқиф гардида, дараҷаи азхудкунӣ, малака ва маҳорати ҳар яки онҳоро муайян созад.

Чуноне, ки аз гуфтаҳои боло бар меояд усулҳои гузаронидани дарсҳои саволу ҷавоб гуногун мебошанд, муҳимаш он аст, ки омӯзгор тавонад, ки дар вақти дарс ҳам хонандагони алоҳида ва ҳам аз аҳли синф пурсиш гузаронида, ғайрату кӯшиши онҳоро муайян созад. Такрор ва мустақкам намудани маводи таълимӣ ҳамеша дар раванди хониш гузаронида мешавад, лекин ғайр аз ин дарсҳои махсуси такрорӣ баъд аз омӯзиши мавзӯҳои калон, дар ҳар як нимсола ва охири сол имтиҳон гузаронида мешавад.

Яке аз намудҳои дарси такрорӣ аз он иборат аст, ки омӯзгор бо хонандагон сӯхбат ва саволу ҷавоб мегузаронад. Дар вақти газаронидани дарсҳои саволу ҷавоб эътибори махсус ба омодагии мустақилонаи хонандагон дар хона дода мешавад. Албатта ҳаҷми маводе, ки барои такрор пешбинӣ карда мешавад, бояд дар асоси супоришиҳои ҳамаҷузъи хонандагон ва дараҷаи дониши онҳо мувофиқат кунад. Такрор намудани тамоми маводи дарсҳои гузашта шарт нест. Барои ҳамин ҳам омӯзгор бояд аз китоби дарсӣ мавзӯҳои асосӣ ва саҳифаҳои муҳимтарини онро барои такрор муайян созад. Дарсҳои такрорӣ бо сӯхбати омӯзгор оғоз меёбанд, ки дар он омӯзгор вазифаҳои дарс, мазмуни мавзӯ, доираи санаҳои таърихӣ онро муайян мекунад. Дарсҳои такрорӣ бештар барои такрор намудани масъалаҳои муҳим ва асосӣ гузаронида мешаванд.

Барои он, ки ҷавоби хонандагон дар дарсҳои такрорӣ кӯтоҳ, пурмазмун ва мукамал бошанд, омӯзгор якчанд дақиқа вақти худро барои омода намудани нақшаи ҷавоби хонандагон чудо менамояд, ки дар натиҷаи он дарсҳои такрорӣ пайдарҳамӣ ва самаранокӣ пайдо менамоянд. Дарсҳои такрорӣ бояд ба шаклҳои гуногун гузаронида шаванд: такрор кардани мавзӯи гузашта аз рӯи расм ва аксҳо, ба тариқи сайёҳат, ба воситаи муҳокимаи маъруза ва ғайраҳо. Дар синфҳои болоӣ яке аз намуди дарси такрорӣ лексияҳои такрорӣ-хулосавӣ низ ба шумор мераванд.

Албатта, омӯзгор дар ҳар як дарс кӯшиш ба ҳарч меदिҳад, то ки хонандагон маводи таълимиро азхуд кунанд ва ба моҳияти он сарфаҳм рафта, хулосаҳои лозимӣ бароранд. Барои ноил шудан ба ин мақсад месазад, ки аз ҷониби омӯзгор дарсҳои махсуси хулосавӣ ташкил карда шаванд. Вазифаҳои онҳо аз он иборат

аст, ки моҳияти маводи омӯхташуда боз ҳам васеътар пешкаши хонандагон гардад, хулоса ва пайдарҳамии зарурӣ ба вучуд оварда шавад. Дар ин гуна дарсҳо хонандагон бояд алоқамандии байни воқеаҳои таърихи муайян намуда, ба онҳо баҳои дуруст дода, хулоса бароварда тавонанд. Дарсҳои хулосавӣ асосан ба воситаи сӯҳбати васеъ гузаронида мешаванд. Омӯзгор барои хонандагон чунин саволҳои пешниҳод мекунад, ки барои пайдо намудани посух ба онҳо хонандагон бояд маводи гузаштаро таҳлил ва муҳокима намоянд. Дар дарсҳои хулосавӣ асосан вазифаҳои ғоявӣ-таълимӣ мавзӯи омӯхташуда муайян мешавад.

Барои омӯзгор шарт нест, ки танҳо аз рӯи барнома дарсҳои хулосавиро гузаронад. Агар дараҷаи дониши хонандагон имконият диҳад, аз рӯи маводи иловагӣ низ дарсҳои хулосавиро гузаронидан мумкин аст. Дар вақти ин намуди дарс омӯзгор камбудҳои худро, ки ҳангоми баёни дарсҳои гузашта ҷой дода буд, ошкор мекунад. Бинобар ин дарсҳои хулосавӣ ҳам барои хонандагон ва ҳам барои омӯзгор аҳамияти калон дорад.

Ҳамин тавр, дар таҷрибаи омӯзгори фанни таърих шаклҳои гуногуни дарсҳои анъанавии таърих мавҷуданд. Шакли дарс вобаста ба мазмуни мушаххаси мавзӯ, вазифаҳои таълимӣ-тарбиявӣ он зоҳир мегарданд. Эҷодкории омӯзгор дар интиҳоби шакли дарс мувофиқи мақсад ва мазмуни мавзӯ таҷассум меёбад.

Дарси таърих вобаста ба хусусиятҳои илми таърих, сохт ва мазмуни маълумот ва рисолати фан аз дарсҳои фанҳои дигар фарқ мекунад:

1. Дарси таърих бо маводи таълимӣ сару қор дорад, ки як қисми он дақиқ буда, қисмати дигараш дақиқ нест. Худи илми таърих ба қатори илмҳои дақиқ дохил намешавад. Чунин сохтори маводи таълимӣ имконият медиҳад, ки оид ба мазмуни он ҳам хонандагон ва ҳам омӯзгор ақидаҳои худро дошта бошанд, ҳатто ақидаи ба ҳам муҳолиф.

2. Дарси таърих бештар ба масъалаҳои марбут ба ҷараёни таърих, ҷаҳонфаҳмӣ ва ҷаҳонбинӣ сару қор дорад, ки қисмҳои таркибии он ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мебошанд. Унсурҳои ғоявӣ ва идеологии он нисбат ба ҳамаи фанҳои дигари таълимӣ баландтар аст. Ин унсурҳо дар дарс

баррасӣ шуда, дастраси хонандагон гардида, чаҳонбинии онҳоро ташкил медиҳад.

3. Таносуби мақсадҳои таълимию тарбиявӣ дар дарси таърих аз дарсҳои фанҳои дигар тафовути калон дорад. Агар мақсади аксар фанҳои дигари таълимӣ бар мақсади тарбиявӣ бартарӣ дошта бошанд, пас дар дарси таърих баръакс аст. Гарчанде мақсади таълимии фанни таърих хеле бланд мебошад, бо вучуди ин, мақсади тарбиявии онҳо бар мақсадҳои таълимиашон афзалият дорад. Масалан, дар мавриди омӯзиши мавзӯи “Таъсисёбии давлати Сомониён” дар синфи VII мақсади таълимӣ-тарбиявии он тахминан чунин аст:

- I. 1) додани маълумоти аввалин дар бораи тавлиди давлати Сомониён;
 - 2) заминаҳои таъсисёбии давлати Сомониён;
 - 3) мушкилиҳои таъсиси давлати Сомониён;
 - 4) натиҷаҳои аввалини таъсиси давлати Сомониён.
- II. 1) дар ҳуди хонандагон парвариши ҳурмату эҳтиром нисбат ба таърихи ниёгон;
 - 2) тарбияи ғоявии хонандагон;
 - 3) тарбияи иборат аз истиқлолиятҳои сулолаи Сомониён;
 - 4) тарбияи ватандӯстии хонандагон;
 - 5) тарбияи ахлоқии хонандагон; 6) тарбияи худшиносии миллии хонандагон.

4. Давомёбанда будани ноилшавӣ ба мақсади таълимию тарбиявӣ дар дарсҳои таърихи халқи тоҷик. Ҳеҷ гоҳ мақсадҳои таълимии фанни таърих дар маҷмӯъ ва ё курси алоҳидаи он дар як дарс иҷро намегардад. Мақсади тарбиявии дарси таърих барои тамоми раванди таълимии он аз синфи V сар карда, то синфи XI доимӣ мебошад. Ҷараёни тарбия аз сӯи камӣ ва ноустуворӣ ба сӯи зиёдшавӣ ва устуворӣ ташаккулёбии маърифат, сифатҳои дигари шахсии хонандагон ва то ба камолрасии онҳо равон аст.

5. Ҳузури манбаъ ва сарчашмаҳои таърихӣ дар дарс. Дар баробари маводи барномавии таърихи халқи тоҷик омӯзгор аз сарчашмаю манбаъҳои гуногуни таърихӣ истифода мебарад. Дар атрофи онҳо бо хонандагон корҳои гуногун – баҳсу мунозираҳо,

мухокимароинҳо, масъалагузориҳо, саволу ҷавоб, кори хаттӣ, навиштани рефератҳо ва ғайраҳо ташкил медиҳанд. Ин мавод ба ҷузъи таркибии мавзӯи дарс табдил меёбад.

6. Робитаи маводи таълимӣ дарс ба замони мо ва ба ҳаёт. Ин яке аз равандҳои дарси таърих аст. Вале таърихият ҳуқуқ наметад, ки воқеаҳои таърихӣ замони пеш ба замони муосир кӯчонида шуда, ба онҳо аз нуқтаи назари имрӯз баҳо дода шавад, чунки шароити таърихӣ он замон ин замон аз ҳамдигар фарқи кулӣ доранд. Масалан, давлати Сомониён марказиятнок, адолатпарвар ва миллӣ буд. Вале мо онро танқид карда наметавонем, ки ҳокимияти олиаш ба шоҳаҳои иҷроия, қонунгузор ва судӣ тақсим нашуда буд. Чунки ин унсурҳои ҳокимият воқеияти имрӯзаи сохтори давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Дарбаъзе мавридҳо мо аз таърихи ниёгон таҷриба мебардорем (дар он давру замонҳо дар низоми сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии онҳо кадом муваффақиятҳо ба даст дароварда шуда буданду ва онҳо ба кадом сабабҳо таназзул ёфта, аз байн рафтанд). Тавассути ин усул давру замонҳои таърихи миллат ва наслҳои ниёгон бо ҳам робита пайдо карда, ба хонандагон наздик ва қарин мешаванд.

7. Дасткашӣ аз синфият ва ҳизби коммунистӣ, ки он дар илми таърих ба тарбияи коммунистӣ мувофиқ буд.

Акнун таърих аз он ҷумла, таърихи халқи тоҷик аз ақидаҳои ғоявӣ ин ҳизб халос гардида, унсури инсондӯстӣ ва башардӯстӣ он баланд бардошта шудааст. Мувофиқи ин арзиш ҷомеа ба синфҳои истисморгар ва истисморшаванда, ҷаҳон ба дӯстон ва душманон тақсим карда намешуд.

Акнун муаллифи китоби дарсӣ ва омӯзгорони ин фан ақидаҳои шахсии худро ба гардани хонандагон бор карда наметавонанд ва чунин ҳуқуқ ҳам надоранд (маводи таълимӣ ҳолисона пешкаш карда мешавад). Чунин кор маъноӣ онро надорад, ки гуё хонанда донишҳои дарс мавзӯӣ додасударо нодуруст аз бар мекард. Хонанда мавзӯро хуб фаҳмида, дар бораи ҷузъиёти он ақидаҳои хешро ибраз медорад, ки он шояд ба ақидаи дигарон мухолиф бошад.

8. Робитаи мавзӯи дарс: 1) робита дар доираи мавзӯҳои як боб ва ё фасл; 2) робита дар доираи як китоби дарсӣ; 3) робита дар доираи курси таърих; 4) робита байни таърихи халқи тоҷик ва таърихи умумӣ; 5) робита бо фанҳои дигари таълимӣ ё худ робитаи байнифанӣ.

Ҳар кадом 5 намуди робитаи мавзӯҳоро як омил бо ҳам муттаҳид месозад, ки он мақсади дарс мебошад.

Яке аз хусусиятҳои муҳими усули робитаи дохили мавзӯҳо, байни мавзӯҳо, дохили курсӣ, байникурсӣ ва бо фанҳои дигар аст, ки робита танҳо ҳамон вақт ба амал меояд, ки агар хонандагон мавзӯи ба дарс робиташавандаро аллақай омӯхта бошанд. Дар акси ҳол робитаи мавзӯи дарс бо маводи омӯхташуда ба амал намеояд.

9. Аёният ва воситаҳои техникаи таълим дар дарсҳои таърих: истифодабарии аёният дар дарсҳо гуногунанд – тасвирӣ, графикӣ, ҳар гуна чадвалҳо, диаграммаҳо, аксҳо, расмҳо, ёдгориҳои маданияти моддӣ ва маънавӣ истифода бурда мешаванд. Омӯзгор аз магнитофон, радио, оинаи нилгун, компютер, видео ва шабакаи интернетӣ истифода бурда метавонад.

10. Маводи ҷорӣ таърих. Омӯзгор маводи аз тариқи радио, телевизион, нашриёти даврӣ, маҷаллаҳои оморӣ дар дарс истифода бурда, бо ин воситаҳо дарсро бо замони муосир пайваст мекунад ва ҳам онро ғанию ба хонандагон дастраст мегардонад.

11. Дар дарс истифода бурдани усули кишваршиносӣ. Мақсади ин усул аз он иборат аст, ки дар дарсҳои таърихи ватанӣ маводи таърихии маҳал васеъ истифода бурда шавад. Таърихи халқи тоҷик бо таърихи ҳамаи маҳалҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо вилоятҳо, минтақаҳо, шаҳрҳо, ноҳияҳо ва деҳоти он бо садҳо риштаҳо, воситаю робита алоқаманд аст. Таърихи халқи тоҷик маҷмӯи маводи таърихи тамоми кишварро дар бар мегирад ва на танҳо онҳоро, инчунин маводи умумифорсии дунёи қадим, асрҳои миёна ва давраи навро ҳам.

в) Кори мустақилонаи хонандагон дар дарси таърих

Санъати таълими фанни таърих танҳо аз дуруст ва шавқовар истифода бурдани маводи барномавӣ, аёният ва дигар услубҳои таълимӣ иборат нест. Дониш ва маҳорати омӯзгор танҳо дар

суръате бомуваффақият мегузарад, ки агар он фаъолияти мустақилонаи хонандагонро ба вучуд оварда тавонад. Чунончӣ аз таҷрибаи кори педагогӣ маълум мегардад, бисёр омӯзгорони ҷавон, ҳатто омӯзгорони собиқадор ҳам ба кори мустақилонаи хонандагон чандон аҳамият намедиханд ва чунин ҳисоб мекунанд, ки танҳо ба воситаи нақли омӯзгор хонандагон масъалаҳои муҳими таърихи хуб аз бар карда метавонанд. Агар фаъолияти хонандагон дар роҳи азхуднамудани донишҳои таърихӣ ҳар чӣ бештар инкишоф дода шавад, пас онҳо асосҳои донишҳои таърихи васеътар ва мустаҳкамтар азхуд намуда, дар фаъолияти ҳаррӯзаи худ аз онҳо истифода бурда метавонанд.

Дар вақти навиштани нақшаи конспекти дарси навбатӣ омӯзгор бояд на танҳо вазифаҳои таълимӣ-тарбиявии онро муайян намояд, балки инчунин мақсади ҳар як дарсро барои боз ҳам фаълтар гардонидани синф ва шаклҳои корҳои мустақилонаи хонандагонро бояд муайян кунад. Шаклҳои кори мустақилонаи хонандагон аз рӯи миқдор ва мазмуни маводи таърихӣ ва вобаста ба хусусиятҳои синнусоли хонандагон интихоб карда мешавад.

Дар фаъолияти кории омӯзгори фанни таърих намудҳои зерини кори мустақилонаи хонандагон вучуд дорад:

1. Тартиб додани нақшаю конспект.
2. Хулоса кардани давраҳои алоҳида ва ё мавзӯҳои ҷудогона.
3. Тартиб додани ҷадвалу нақшаҳо.
4. Истифодабарии расмҳои таърихӣ.
5. Кори мустақилона аз рӯи матни китоби дарсӣ, адабиёти иловагӣ ва ҳуҷҷатҳои таърихӣ.
6. Омӯхтани ҳуҷҷатҳои давлатию ҳукуматӣ.
7. Навиштани маърузаҳо ва ахборотҳо дар синфҳои болоӣ.

Яке аз воситаҳои ташкил намудани кори мустақилонаи хонандагон ин тартиб додани конспекти дарси таърих мебошад, ки дар байни хонандагони синфҳои болоӣ хусусияти мустақилона иҷро карданро дорад. Ин кор ҳанӯз аз синфҳои поёни оғоз меёбад, яъне аз даврае, ки омӯзгор ба хонандагон нақшаи дарсро фаҳмонда медиҳад. Баъзан омӯзгор пеш аз оғози ҳикояи худ нақшаи муфассали мавзӯи навро дар тахтаи синф менависад. Пас аз ин ҳуди хонандагон ба иҷроиши ин амал мустақилона шуруъ мекунанд.

Тачриба нишон медиҳад, ки аз синфҳои VII сар карда, хонандагон ба мустақилона навиштани мазмун ва мундариҷаи сӯҳбати омӯзгор омодаанд. Лекин дар давраи аввал бояд хонандагон дар зери роҳбарии омӯзгор мазмуни дарсро дар дафтари худ сабт кунанд, ки ин навиштаҳо иборат аз қайд кардани санаи таърихӣ, воқеаҳои алоҳида, ҷойҳои махсуси китоби дарсӣ ва хулосаҳо мебошанд.

Торафт ҳаҷми навиштаҷотҳои хонандагон зиёд шуда, дар давоми як дарс то як саҳфари ташкил медиҳад. Онҳо нақшаи кории омӯзгор, санаҳои таърихӣ, хулоса ва муқоисаҳои алоҳида бо тартиби муайян дар дафтарҳои худ сабт мекунанд. Дар синфҳои VIII гоҳ-гоҳ қисмати зиёди дарс бояд барои тартиб додани конспект сарф карда шавад. Омӯзгор аз ҳолати муқаррарӣ дида, сустар сӯҳбат мегузаронад ва хонандагон мувофиқи нақшаи дарсӣ ба тариқи тезис дар дафтари худ калима ва ибораҳои калидии дарсро менависанд. Хонандагон калима ва ибораҳои асосии дарсро навишта, ба воситаи онҳо мазмунун мундариҷаи мавзӯро ба ёд оварда, онро тақрор карда метавонанд.

Дар баробари фаъолон ва бошуурона азхуд кардани маводи таърихӣ масъалаҳои муҳими омӯзиши фанни таърих аз он иборат аст, ки ба хонандагон ба тариқи мантиқӣ ва пай дар ҳам ифода намудани фанни таърих омӯзонидани шавад. Ҷавоби онҳо бояд пурра ва пурмазмун бошад. Барои он, ки хонандагон маҳорати ба таври пурра, мантиқан дуруст ба саволҳои омӯзгор ҷавоб доданро омӯзанд, лозим аст, ки онҳо маводи китоби дарсӣ ва иловагиро ба нақша гирифта тавонанд.

Бояд қайд кард, ки агар дар ин бора хонандагон тачриба ва малака ҳосил накарда бошанд, гарчанде зоҳиран тартиб додани ин гуна нақшаҳо кори содда намояд ҳам, аммо агар хонандагон ин тачрибаро қаблан истифода набурда бошанд, барои тартибдиҳии ногаҳонии он ба мушкилиҳои зиёд дучор мегарданд. Барои дучор нашудан бо ин гуна вазъият пешниҳод карда мешавад, ки омӯзгор маводи китоби дарсӣ ва дигар сачашмаҳоеро, ки ба мавзӯ таалуқ доранд, истифода бурда, нақшаи муфассали мавзӯи омӯхташавандаро тартиб дода, барои амали ин кор 15-20 дақиқа вақтро сарф намояд. Бо вучуди чунин имкониятҳо, вақте, ки

омӯзгор ба санчиши сифати нақшаҳои тартибдодаи хонандагон шурӯъ мекунад, аксари хонандагонро ҳиссиёти ноумедӣ фаро мегирад, чунки нақшаҳои тартибдодаи онҳо ба талабот ҷавобгӯ набуда, дар онҳо одатан пайдарҳамӣ, алоқамандии мантиқӣ дида намешавад. Ҳангоме, ки хонандагон ин амалро чандин маротиба такрор мекунанд, он гоҳ нақшаҳои тартибдодаи онҳо мантиқан дуруст ва пайдарҳам мешаванд.

Ба хонандагони мактабҳои миёна инчунин, усули дигари истифодабарии китоби дарсиро низ омӯзонидан шарт аст (тартиб додани тезисҳои мухтасар, таҳлили расму аксҳо ва ғайра). Гоҳо омӯзгор барои ташкили кори мустақилонаи хонандагон ҷадвалҳои махсус тартиб медиҳад, ки дар ин маврид мебоист, ки табақаҳои ҳукумрон, муборизаҳои синфӣ ва натиҷаҳои ин муборизиҳо қайд карда мешаванд, ки онҳоро хонандагон аввал бо ёрии омӯзгор, баъдан худ мустақилона пур намуда, ба ин восита маводи китоби дарсиро аз худ менамоянд. Дар оянда аз хонандагони синфҳои болоӣ талаб кардан мумкин аст, ки ҳудашон мустақилона чунин ҷадвалҳоро тартиб диҳанд.

Омӯзгори фанни таърих инчунин, бояд ба хонандагон маҳорати ҷамъбаст намудани мавзӯи нав, хулосабарорӣ ва таҳлили маводро сайқал диҳад. Ин таҷрибаро аз синфҳои поёни оғоз кардан зарур аст. Барои ин омӯзгор пас аз баёни мавзӯи нав худаш хулоса набароварда, ба ин қор хонандагонро даъват менамояд. Агар омӯзгор чунин намуда, кори мустақилонаро дуруст ва пайдарҳам ташкил карда тавонад, дар синфҳои болоӣ хонандагон худашон озодона ва мустақилона, ҳатто хулосаҳои мавзӯҳои калонро бароварда метавонанд.

Яке аз воситаҳои ташкил намудани кори мустақилонаи хонандагон ин навиштани баромад ва ё омода намудани маъруза ва пешкаши он ба ҳамсинфон ва омӯзгор мебошад. Маъруза ва ё ахбороти мухтасаре, ки хонандагон аз рӯи дилхоҳ мавзӯ дар давоми дарс, маҳфили фаннӣ ва ё ягон ҷамъомади дохилимактабӣ ва ҳатто берун аз он ҳам омода месозанд, мазмун ва мундариҷаи мавод дар хоштири онҳо мустаҳкам мешавад ва фаромӯш намегардад. Навиштани маъруза фаъолияти фикрии хонандагонро инкишоф медиҳад, танҳо дар сурате агар омӯзгор

раванди навиштани онро зери роҳбарӣ гирифта, кӯшиш кунад, ки хонанда тамоми дастгоҳи илмӣ ва талаботҳои илмӣ-паҷуҳиширо дар вақти навиштани он иҷро намояд. Хонандагоне, ки ҳанӯз дар ин қор таҷриба ва малакаи зарурӣ надоранд, порча ва ё қисматҳои алоҳидаи китоби дарсиро бе ягон тағйирот рӯйбардор намуда, аз рӯи навиштаҳои худ онро хонда медиҳанд. Ин амал на барои маърузаҷӣ ва на барои шунавандагон самарае надорад.

Омӯзгор бояд дар навиштани қоримустақилона хонандагонро бо сарчашма ва адабиётҳои иловагии илмӣ-тадқиқотиро шинос намояд, то ки хонанда онҳоро мутоила намуда, ҷойҳои асосиашро барои худ ишора карда мегирад. Пас омӯзгор ба ӯ ёрӣ мерасонад, то ки хонанда нақшаи қорро тартиб дода, мақсад ва вазифаҳои онро муайян созад. Танҳо баъди иҷроиши ин шартҳо хонанда ба навиштани қор шурӯъ менамояд. Шартҳои асосии баёни маъруза ин нақли шифоҳӣ он мебошад. Албатта, беҳтар мешавад, агар хонандагон маърузаҳои худро қаблан дар назди омӯзгор хондан гиранд, то омӯзгор ба хонанда камбудихоро ошкор сохта, роҳҳои бартараф намудани камбудихоро нишон диҳад. Маъруза бояд дар мавзӯҳои мубрам навишта шуда, маводҳои он дастраси хонандагон бошад. Агар хонандагон ҳангоми навиштани қори мустақилона аз ҳуҷҷатҳои таърихӣ ва ёддоштҳои муаллифони гузашта истифода баранд, ин албатта ба нафъи қор мешавад. Махсусан навиштани маърузаҳо бахшида ва ҳаёт ва фаъолияти қаҳрамонони миллӣ ва ҷаҳонӣ, шахсони бузург ва барҷастаи таърихӣ аҳамияти қалони таълимӣ-тарбиявӣ дорад.

Интиҳоби шакл ва намуди навиштани қори мустақилона албатта, аз дараҷаи дониш, малакаю маҳорати эҷодии хонанда вобастагӣ дорад, дар аксар мавридҳо омӯзгор худаш ба хонандагон роҳу усулҳои навиштани маърузаро нишон медиҳад. Ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки паиҳам ва мунтазам супориш додани навиштани маъруза фаъолияти фикрии хонандагонро афзун мегардонад.

Асосҳои услубии ташкил намудани қори мустақилонаи хонандагон

Оғози қори мустақилонаи хонандагон аз азхудкунии китоби дарсӣ, харитаҳо, ҷадвалу нақшаҳо, асарҳои илмӣ-оммавӣ, адаби-

ёти бадеъ ва ғайра манша мегирад. Ҳама гуна кори мустақилона аз хонандагон чидду чаҳд, кӯшишу ғайрат ва маҳорати эҷодиро талаб мекунад, ки чунин амал ва фаъолияти хонандагон ба воситаи таълими шавқовар ва самарабахши педагогии омӯзгор таъмин карда мешавад. Барои беҳтар ва ҷоннок намудани кӯшишу ғайрати хонандагон омӯзгор бояд таълими фаъолияти бошуурокаи фанни таърихро таъмин намуда, нақши тарбиявии ҳар як мавзӯро қайд карда, аҳамияти таълимии онро ба хонандагон фаҳмонида диҳад. Омӯзгор бояд ба он муваффақ шавад, ки боварии қатъии хонандагон ба тавоноӣ ва маҳорату малака, дониши азхудкардаи хеш зиёд шавад. Бинобар ҳамин, омӯзгор бояд мавзӯҳои муҳими таълимдодаашро сари вақт такрор намуда, муваффақият ва пешравии хонандагонро дар роҳи азхуднамоии донишҳои таърихӣ қайд карда гузарад. Ба ин восита фаъолнокӣ ва чидду чаҳди хонандагон нисбати илми таърих боз ҳам зиёдтар мешавад. Умуман, усули фаъолнокӣ дар раванди таълим чунин маъно дорад, ки тамоми масъалаҳои услубӣ бояд аз нуқтаи назари фаъолияти дучонибаи ҳам омӯзгор ва ҳам хонандагон таъмин карда шавад. Усули фаъолнокӣ талаб мекунад, ки зинаҳои алоҳидаи равнади омӯзиш, фаҳмондан ва мумтаҳамкунӣ, гарчанде мушкил ҳам бошад, дар сатҳи олии гузаронида шавад. Фаъолияти хонандагон қисми таркибӣ ва муҳими таълими фанни таърихро ташкил медиҳад.

Кори ҳамарӯзаи омӯзгор дар сурате самаранок мешавад, ки агар ӯ бо хонандагон алоқаи зич дошта бошад ва онҳоро ба кори мустақилона ҷалб карда тавонад. Дар замони муосир омӯзгорони фанни таърих вазифадоранд, ки корҳои мустақилонаи хонандагонро сифатан боз ҳам беҳтар намуда, доираи мавзӯи онро васеътар намоянд, чунки ташаккули ҷаҳонбинӣ ва ҷаҳонфаҳмии ҷавононро бидуни фаъолияти мустақилона тасаввур кардан мумкин нест.

Кори мустақилонаи хонанда гуфта, мо албатта иҷроиши вазифа ва супоришҳои мустақилонаи хонандаро берун аз синф ва бидуни иштироки омӯзгор гуфта наметавонем, чунки, кори мустақилонаи хонанда танҳо дар раванди таълим ба вучуд омада, бе роҳбарии омӯзгор ва назорати ҷамавақтаи ӯ ба сомон

расонида намешавад. Ибтидои кори мустақилонаи хонандагон аз дарс шурӯъ мешавад. Омӯзгор дар давоми дарс кӯшиш мекунад, ки хонандагон маводи таърихро бошуурона азхуд намоянд ва ба моҳияти ҳар як масъала сарфаҳм раванд. Барои иҷроиши вазифаи мазкур омӯзгор восита ва тарзҳои гуногунро истифода мебарад, вай муҳокимаронии васеъ ташкил намуда, тавассути сӯҳбат, таҳлили матни китоби дарсӣ, шунидани маъруза ва ғайра тамоми синфро ба фикру муҳокимаронӣ даъват мекунад. Худи баёни шифоии омӯзгор шакли монологӣ набуда, ба хонандагон малакаю маҳорати мухталифро меомӯзонад. Баёни шавқовар ва пурмазмуни омӯзгор ҳама вақт метавонад диққати хонандагонро ба худ ҷалб намояд. Ҳар як усуле, ки омӯзгор дар вақти дарс истифода мебарад, натавонад барои иҷрои вазифаҳои таълимӣ-тарбиявӣ дарс хизмат мекунад, балки бо ёрии онҳо хонандагон ба кори мустақилона ҷалб мешаванд.

Усули аёният дар инкишофи малакаю маҳорати хонандагон ва фаъолияти мустақилонаи онҳо аҳамияти калон дорад. Агар омӯзгор худ дар баробари баёни мавзӯи нав аз харита истифода набарад, тарзи тартиб додани ҷадвалу нақшаҳо, навиштани маъруза ва ғайраҳоро аёни нишон надихад, хонандагон вазифаи мазкурро иҷро карда наметавонанд.

Дар натиҷаи дуруст ба роҳ мондани услубҳои фаъолияти мустақилонаи хонандагон дар дарси таърих, хонандагон на танҳо соҳиби донишҳои таърихӣ мешаванд, балки онҳо инчунин барои иҷроиши кори мустақилона маҳорату малака пайдо менамоянд ва танҳо бо мустақилона истифодабарии маводи таърихӣ хонандагон метавонанд соҳиби ҷаҳонбинии илмӣ гарданд. Вақте, ки хонанда ба ҳалли масъалаҳои мазкур мустақилона назар карда тавонист, он гоҳ дониши онҳо васеъ ва дорои ҷаҳонбинию ҷаҳонфаҳмӣ хоҳанд шуд.

Агар омӯзгор фаъолияти мустақилонаи хонандагонро ба вучуд оварда натавонад, он гоҳ хонандагон дар оянда дорои фикри мустақилона буда наметавонанд ва ба шахсони сустирода ва бидуни ақидаи шахсӣ табдил меёбанд. Дар мавриде, ки омӯзгор фаъолияти мустақилонаи хонандагонро дуруст ба қор андохта тавонад, вазифаҳои асосии ташкили таълиму тарбияро ба хубӣ ба

пеш бурда метавонад ва хонандагон бо фикрронии мустақилона, баёни назари дақиқ, исбот намудани нуктаи назари худ, хозирчавоб ба воя мерасанд. Ҳаёти муосир ва талаботҳои рӯзафзун омӯзгорро водор месозанд, ки услубҳои нави самараноки таълими фанни таърихро қор қарда бароянд, то ки сифати дарсҳо беҳтар шуда, дониши хонандагон пурратар гардад. Ҳар қадаре, ки хонандагон дар вақти дарс фаъолтар бошанд, ҳамон қадар дониши таърихӣ онҳо васеътар ва қавитар хоҳад шуд. Фаъолгардонии раванди таълим яке аз услубҳои пурсамару беҳтарин буда, ба ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ хонандагон ёрии бузург мерасонад.

д) Дафтари хонандагон аз фанни таърих

Дар синфҳои болоӣ хонандагон нақшаи дарс, солу воқеаҳо, порча ва иқтибосҳо, нақшаву диаграммаҳо, ҳуҷҷатҳоро дар дафтари махсус қайд мекунад. Ба таври доимӣ ва мунтазам навиштани баъзе ҷойҳои нақли омӯзгор барои дуруст пеш бурдани қори таълиму тарбия аҳамияти қалон дорад. Ба ин восита омӯзгор диққати хонандагонро ба фаҳмидану дарки маводи таълимӣ беҳтар ҷалб менамояд, фаъолияти мустақилона фикр ва мулоҳиза намудани хонандагонро инкишоф медиҳад. Дар баъзе мавридҳо ба хонандагон вазифаи хонагӣ низ дар бобати тартиб додани нақша, ҷадвал, солнома, нақшаи ягон мавзӯ ва ғайраҳо супорида мешавад.

Дар синфҳои болоӣ навиштаҳои дафтари хонандагон то рафт мураккабтар мегардад, онҳо нақша, солҳо, иқтибосҳо, мазмуни мухтасари нақли омӯзгорро қайд қарда мегиранд. Ҷойи асосиро дар сабти хонандагон навиштани нақшаи дарс ишғол мекунад, ки ин имконият медиҳад, ки диққати хонандагонро ба масъалаҳои асосии омӯхташаванда ҷалб намуда, барои тақрор, омодагӣ ва азхуд намудани маводи таълимӣ ва ҷо ба ҷо гузоштани маводи китоби дарсӣ кӯмак мерасонад.

Дар аксарияти мавридҳо дар дафтари сабти хонандагон таҳти назорати омӯзгор ҷойҳои асосӣ ва муҳими масъала сабти худро меёбад. Барои мисол намунаи нақшаи мухтасар ва муфассалро дар поён меорем:

1. Нақшаи мухтасар дар мавзӯи: “Инкишофи муносибатҳои феодалӣ дар давлати Руси Киевӣ”.

Нақша:

1. Тарққиёти иқтисодӣ.
2. Инкишофи муносидабҳои феодалӣ.
3. “Ҳақиқати Рус”.

2. Нақшаи муфассали дарс дар мавзӯи: “Ҳаракати милли-озодихоҳии халқҳои Русия дар соли 1905”.

Нақша:

1. Зулми милли дар Русияи подшоҳӣ. Ҳайати иҷтимоӣ, 57% халқҳои ғайрирус (славянҳо, халқҳои назди Балтик, Закавказ, Осиёи Миёна ва Сибир).

2. Муборизаи милли-озодихоҳӣ дар Русияи подшоҳӣ. Муборизаҳои синфӣ дар минтақаҳои милли, муборизаи деҳқонон барои замин. Дар аввали асри ХХ таъсисёбии синфи коргари милли. Гирифтормаштаби синфи коргар ва деҳқонон ба зулми дучониба: аз феодалҳои маҳаллӣ, буржуазия ва помещикони Русияи подшоҳӣ. Мавҷудияти ду тамоил дар ҳаракати милли-озодихоҳӣ:

- а) Ҳаракати милли (инқилобӣ-демократӣ) бар зидди сиёсати подшоҳи Рус ва истисморгарони маҳаллӣ дар иттифок бо синфи коргари рус;
- б) Ҳаракати буржуазӣ-миллӣ ба муқобили тамоми халқи рус барои мустақилона истисмор кардани оммаи меҳнаткаши маҳаллӣ. Дар ҳолати шиддат ёфтани муросои синфи буржуазияи милли-либералӣ буржуазияи рус ва шохигарӣ.

Хулоса, миллатпарастии бузурги давлати рус ва миллатчиёни маҳаллӣ мақсади умумӣ дошта, меҳоранд ба воситаи тезу тунд гардонидани адолати милли муборизаи синфиро суст ва мавқеи истисморгарони худро мустаҳкам гардонанд.

3. Ҳуқуқи худмуайянкунӣ - шартӣ асосии барномаи ҳизби коммунистӣ оид ба масъалаҳои милли.

4. Муборизаи милли-озодихоҳона дар соли 1905 (аз муборизаҳои инқилобӣ-демократӣ ва буржуазӣ-миллатчигӣ мисолҳо оварда мешаванд).

Ба ғайр аз нақшаҳои мухтасар ва муфассал хонандагон дар дафтарҳои худ санаҳои асосии мавзӯи омӯхташавандаро дар

шакли чадвал бо тартиб сабт мекунад. Инчунин, мавзӯҳои таърихӣ, воқеаву рақамҳо, ибораҳо ва иқтибосҳо аз суҳанронии ходимони барҷастаи таърихӣ доир ба масъалаҳои мубрами илми воқеаҳои вазъиятҳои таърихӣ қайд карда мешавад. Нақшаи сабти хонандагон набояд яхела бошад. Омӯзгор бояд нагузорад, ки хонандагон нақшаҳои ҳамдигарро рӯбардор намоянд. Ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки хонандагон бояд ҳангоми омодагӣ ба дарс танҳо бар сабту навиштаҷоти худ аз дафтари қайд така накунад, чунки он нокифоя буда, наметавонад моро ба тамоми паҳлӯҳои мавзӯи шинос намояд, он наметавонад танҳо ба сифати роҳнамо барои зуд пайдо намудани ном, мавзӯ, адад ва ё санаи муҳими таърихӣ хизмат намояду халос.

II. Шарҳи марҳилаҳои асосии дарси таърих

Ҳар як дарс сохтори (унсурҳо, лаҳзаҳои бо ҳам алоқаманд) худро дорад, ки бо мазмуни маводи таълимӣ, мақсаду вазифаҳои дарс, хусусиятҳои синнусоли хонандагон ва дараҷаи омодагии аҳли синф вобаста аст. Ҳар як дарс аз марҳилаҳои зерин иборат мебошад: а) нақли омӯзгор; б) пурсиши вазифаи ҳонагӣ; в) мустақамкунии маводи омӯхташуда; г) санҷиши дараҷаи азхудкунии маводи таълимӣ; д) супориши вазифаи ҳонагӣ. Мазмуни шарҳи ин бахшҳои дарс барои омӯзгорони навкор ғоидабахш мебошад.

а) Нақли омӯзгор дар дарс

Нақли омӯзгор – қисми асосии дарс аст, ки дар ҳалли мақсаду вазифаҳои дарс моҳияти бузург дорад. Омӯзгор равиши пайдарҳамии ҳодисаҳои таърихро нақл намуда, манзараи тараққиёти таърихро ба хонандагон тасвир мекунад, ӯ соҳти ҷамъиятиро тасвир мекунад, ки барои давраи муайян ва барои ҳама мамлакат хос аст, марому қонуниятҳои инкишофи ин сохторро мефаҳмонад ва аҳамияти ин ё он воқеаро дар ҷараёни инкишофи таърихӣ муқаррар мекунад. Ҳамаи ин унсурҳо хонандагонро ба дарки илми таърих наздик мекунад, зеро ҳосил шудани ҷаҳонбинию ҷаҳонфаҳмии онҳо ба андозаи зиёд, пеш аз ҳама ба қисса карда тавонистани омӯзгор вобаста аст.

Тарафи дигари мусбати нақли омӯзгор дар он аст, ки қобилияти мустақилона фикр кардан, таҳлил намудани

мафҳумҳои таърихии хонандагон вусъат дода мешавад. Омӯзгор дар асоси тасвири раванди таърихӣ, санҷидани воқеаҳои таърихӣ ва хулоса баровардан ба мазмуни нақли худ, дар тафаккури хонандагон ҷаҳонбинии илмиро ташаккул медиҳад ва дар ин гуна нақли шифоҳӣ ба миён гузоштани масъалаҳо ва ҳалли он, хулосабарории дуруст ва мантиқӣ омӯзонда мешавад.

Омӯзгор мавзӯи навбатии дарсро эълон карда, мавқеи онро дар мавзӯи умумӣ муайян мекунад ва мазмуни масъалаи асосиро, ки дар вақти дарс омӯхта мешавад ва раванди дарсро аз ҷиҳати сиёсӣ шавқовар карда, мухтасар нақл мекунад.

Маводи таърихиро дар синф нақл кардани омӯзгор бояд суҳанварона бошад. Нақши таърихӣ дар дарсҳои таърих аҳамияти бузург дорад ва дар асоси маводи ҳуҷҷатӣ ба вучуд оварда мешавад. Мо барои истифодабарии нақши таърихӣ чунин талаботҳоро пеш монда метавонем:

1. Нақш бояд хусусияти таърихии замони тасвиршавандаро баръало нақл карда тавонад ва дар ин бобат он воситаи тавоноии дар хонандагон тарбия намудани ҳисси маълумотнокии гузаштаи таърихӣ ва муносибати таърихӣ ба зиндагӣ баромад намуда, воситаи пуриктидори зидди мувофиққунонии ҳодисаҳои замони муосир ба воқеаҳои гузашта бошад.
2. Нақш дар хонандагон фикрронии мустақилонаро сайқал дода, маҳорати хулосарониро дар бораи хусусиятҳои муносибатҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ дар ин ва ё он замони таърихӣ инкишоф дода, ғизои фаровоне медиҳад.
3. Дар баробари ин, нақш бояд ҳиссиёти хонандагонро ба вучуд орад, рӯҳияи ватандӯстӣ ҳосил кунад ва шавқу завқи илмомӯзиро тарбия кунад ва бо ҳамин тариқ, тадбиққунандаи тарбияи миллии хонандагон бошад.

Дар нақли таърихӣ нақшҳои ошкорқунандаи муносибатҳои иҷтимоӣ ва нақшҳои бетараф вомехӯранд, ки яқумин бештар ҳиссиёти хонандагонро ба вучуд оварда, рӯҳияи иҷтимоии онҳоро ба шакли муайян медарорад, шакли дуҷуми нақш бошад, аз ҷиҳати шавқмандӣ ва тасвири зоҳирӣ фоиданок буда метавонад.

Нақши тасвирқунандаи Вилгелми истисморгар мисоли

нақши бетараф шуда метавонад (аз таърихи умумӣ, давраи асрҳои миёна): “Вилгелм – марди фарбеҳи сараш кал, кавибозу ва дағалрӯе буд, ки хашму ғазабаш касро ба ваҳм меандоخت ва ӯ ғайр аз чанг, шикор ва сиёсат ҳеҷ чизро дӯст намедошт”. Ин асосан тасвири зоҳирии ходими таърихист, ки он барои омӯзгор дар он сурат судманд шуда метавонад, ки агар ӯ хоҳад, ки шавқу завқи хонандагонро нисбати мавзӯё бедор намояд, вале ин нақш худ аз худ таҷассумгари сохти иҷтимоии он давра шуда наметавонад ва эҳсосоти дахлдори хонандагонро низ ба вучуд намеорад.

Оиди нақшҳои ошкоркунандаи ҳолати иҷтимоӣ низ як мисол оварда мешад: Маълум аст, ки Бобочон Ғафуров (аз таърихи халқи тоҷик) ходими шоистаи давлатию-ҳизбӣ буда, дар тӯли 10 сол ба ҳайси котиби якуми ҳизби коммунистии Тоҷикистон баромад кардааст. Солҳои баъди Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар тамоми собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, дар ҳама ҷумҳуриҳои он аҳли зиё ба таҳқир дучор гардиданд ва зиндонӣ шуданд, аммо дар Тоҷикистон ҳеҷ зиё ба зиндон наафтод ва ин ҳам ба шарофати Б. Ғафуров буд. Он солҳо Б. Ғафуроа барои аз таҳқир раҳой ёфтани донишманди бузурги қазок, академик К. Сотпоев ва на-висандаю олими ҷаҳонии қазок Мухтор Аvezов чидду ҷаҳд кард ва хавфи ҳабсро аз сари онҳо дафъ намуд. Вай барои Тоҷикистон хизматҳои бузурги шоиста кардааст.

Нақши зикршуда нишон медиҳад, ки ба мансабҳои баланд майл кардани мардоне монанди Низом –ул – мулк, Абдурахмони Ҷомӣ, Аҳмади Дониш, Бобочон Ғафуров маъноӣ миён бастан ба хизмати мардумро дошт ва адои ин хизмат, тоб овардан ба душвориҳои он албатта қаҳрамонист. Аз ин рӯ, айни ҳақшиносист, ки Б. Ғафуров ба унвони олии Қаҳрамони Тоҷикистон (дувумин қаҳрамон, пас аз устод С. Айнӣ) сарфароз гардид. Ин мисол аз ҷиҳати тарбиявӣ ҳам аҳамияти калон дорад.

Ба ҳамин тариқ, омӯзгор дар вақти хондани маводи таълимӣ бештар ба он нақшҳои диққат медиҳад, ки барои фикру мулоҳиза асосҳои фаровоне дошта бошад. Дар хусуси он нақшҳои бошад, ки омӯзгор барои зиёд кардани шавқу ҳавас ба кор мебарад, дар ин ҳолат аз рӯи қонуниятҳои пешниҳодкардаи педагоги машҳури рус Д. Ушинский амал кардан лозим аст. Ӯ меғуфт, ки таълим

меҳнат аст ва бояд ба тариқи меҳнат қабул карда шавад, меҳнати андешамандона бошад, то ки шавқу ҳаваси таълим ба фикри чиддӣ вобаста бошад, на obu ранге шавад, ки ба кор наояд.

Омӯзгор ба китоби дарсӣ така карда, аз маводҳои иловагӣ ба монанди ҳуҷҷатҳои таърихӣ, адабиёти бадеӣ, суратҳо ва ғайра истифода бурда, нақли худро барои хонандагон пурмазмун ва шавқовар карда метавонад. Барои ин ӯ бояд пешакӣ ба дарс омодагии хуб бинад.

Нақли омӯзгор дар дарс аз рӯи банди дахлдори китоби дарсӣ сохта мешавад, дар чунин ҳолат барои хонандагон иҷрои вазифаи хонагӣ душворие пеш намеорад. Вале, омӯзгор ҳаргиз танҳо ба як такрори маводи китоби дарсӣ қаноат карда наметавонад. Агар омӯзгор танҳо маводи китоби дарсиро дар нақли худ истифода барад, пас шунавандагон аз ин гуна маълумот он қадар баҳраманд намешаванд. Нақшаи китоби дарсиро риоя намуда, ҳуди ҳамон воқеаҳои дар китоби дарсӣ дарҷ ёфтаре нақл карда, омӯзгор дар ҳикояи худ бояд аз маводи иловагӣ, ҳуҷҷатҳои таърихӣ ва воситаҳои аёни васеъ истифода барад.

Барои мисол дарсро дар мавзӯи “Сехҳо ва гилдияҳо” (таърихи асрҳои миёна, дар синфи VI) дида мебароем:

Ин қисмат дар китоби дарсӣ аз рӯи нақшаи зерин сохта шудааст:

1. Пешрафти шаҳрҳо.
2. Намуди зоҳирии шаҳрҳо.
3. Шаҳр дар доҳили деворҳои шаҳрӣ.
4. Устои ҳунарманд ва асбобу анҷоми усӯтоҳона.
5. Сехҳои ҳунармандӣ.
6. Гилдияҳои савдой.

Баробари гузаштан ба саволи дуҷум (намуди зоҳирии шаҳр) омӯзгор ба хонандагон таклиф мекунад, ки онҳо китоби дарсиро кушода, расми намуди зоҳирии шарҳи асримиенагири пайдо намоянд ва онро аз назар гузаронанд. Хонандагон аз рӯи саволҳои омӯзгор амал карда, худ мустақиллона ба чунин хулоса меоянд, ки шаҳр намуди қалъа дошта, деворҳои баланди сангин, манораҳо, устоҳонаҳо, тўпхонаҳо ва ғайраҳо онро ихота кардаанд.

Омӯзгор барои боз ҳам равшан намудани ин мавзӯ аз маводи

хуччатӣ низ истифода бурад, порчаҳои хурдERO аз низомномаҳои сеҳ мисол оварда метавонад (аз “Хрестоматияи таърихи асрҳои миёна”). Ин маводи хуччатӣ ҳаҷман кам буда, нақли омӯзгорро такмил дода, онро шавқовару пурмазмун мегардонад. Дар натиҷаи ин амал дар тафаккури хонандагон дар бораи сеҳҳои асримеънагӣ тасаввуроти аниқ ба миён меояд.

Чӣ тавре, ки маълум гардид, омӯзгор аз аксҳои китоби дарсӣ ва маводи иловагӣ истифода бурда, ҳикояи худро тавре ба роҳ меонад, ки ҷумлаҳои мухтасари китоби дарсиро ба мазмуни мушаххас иваз карда, дар бораи табиати омӯхташаванда тасаввуроти образнок ҳосил мешавад.

Ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки маводи иловагӣ ҳаҷман на бояд калон бошад, то ки мазмуни асосии китоби дарсӣ рӯйпӯш шуда, аз байн наравад. Барои бо замони омӯхташаванда зиёд кардани ҳаваси хонандагон дар вақти ҳикоя тавсия додани адабиёти бадеӣ низ фоиданок аст. Масалан, чӣ тавре ки маълум аст, солҳои 1924 ва 1929 ҳукумати шӯравӣ таъсисёбии Ҷумҳурии Шӯравии Тоҷикистонро (аввал ба ҳайси Ҷумҳурии худмухтор дар ҳайати ҶШС Узбекистон ва баъдан ба сифати ҶШС Тоҷикистон) иҷозат дод, вале худуде, ки марбут ба ин ҷумҳурӣ буд, саросар аз кӯҳсор буд, ки он танҳо як гӯшаи ночизу, дурдаст ва ақибмондаи ватани таърихии мардуми тоҷик буду халос. Устод С. Айни доир ба шароити кӯҳистонии Тоҷикистон чунин гуфта буд: “Ин кӯҳистон ва шӯристон, ки асрҳо боз аз марказҳои тараққиёти дунё дур афтада, дар ҳолати хоҷагии табиӣ ибтидоӣ монда буд, дар зери зулм ва фишори ҳукумати амирӣ ва мустамликачиёни қорӣ (мустамликадорони подшоҳиғарии Рус) боз ҳам харобтар гардида, меҳнаткашонаш бо тамоми маънояш дар ҳолати ғуломӣ ва канизӣ зиндагӣ мекарданд. Ин вилоятҳои вайрон, ин кӯҳистони пурбарфу борони аз ҳама вилоятҳо пасмондаи пештараи Осиёи Миёна харобтар ва пасмондатар буда, меҳнаткашонаш ҳам нисбатан ба меҳнаткашони мазлуми пештараи Осиёи Миёна дидагирёнтар ва синабирёнтар буданд”.

Ошқор аст, ки устод Айни ин сатрҳоро бо дарду алам, бо хуни ҷигар навиштааст. Аз ин аламномаи устод дар дарси таърихи халқи тоҷик, хусусан ба ҷумлаи яқум бояд диққат андозем, ки

гуфтааст: “Ин кӯхистон ва шӯристон, ки асрҳо боз аз марказҳои таракқиёти дунё дур афтад, дар ҳолати хоҷагии табиӣ ибтидоӣ монда буд”. Ин ҷо яке аз хусусиятҳои вазъи иҷтимоиву таърихӣ сарзамине, ки имрӯз Тоҷикистон меноманд, гӯшгузори мо омадааст ва ин хусусият то сеяки аввали асри ХХ вучуд дошт. Метавон гуфт, ки қисми асосии Тоҷикистони кунунӣ дар тӯли асрҳо дар чараёни таърих берун монда буд. Хонандагон аз мавзӯҳои пешина медонанд, ки таърихи халқи тоҷик дар водихо, дар марказҳои машҳури ҷаҳонӣ рӯй додаст. Аммо кӯхистони мо як гӯшаи дурдасти сарзамини тоҷикон ва аз марказҳои пешрафти фарҳангӣ дур монда буд. Ин дурафтадагии таърихӣ боиси рушди шуури маҳдуди музофотӣ, вилоятӣ гардид, ки ҳоло онро мо “маҳалгарой” меномем.

Таҳлили ин масъаларо давом дода, омӯзгор хотиррасон менамояд, ки дар замони шӯравӣ омилҳои, ки шуури “маҳалгарой”-ро қувват медиҳад, зиёда ғаёб шудаанд. Чун соли 1924 Ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистон таъсис ёфт, рӯзномаи “Известия” (Ахбор) навишта буд, ки “Тоҷикистон дар ҳайати Иттиҳоди Шӯравӣ ягона ҷумҳуриест, ки шаҳр надорад ва деҳаро пойтахт қарор додаанд”. Халқе, ки дар тӯли таърихи тӯлонии худ шаҳрҳои бузургу машҳурро ба монанди Бухорову Самарқанд, Хучанду Балх, Марву Ҷирот ва ғайраро ба тамаддуни ҷаҳонӣ дода буд, дар ҷорӣ аввали асри ХХ давлате таъсис дод, ки як шаҳр надорад. Танҳо соли 1929 шӯравиён шаҳрҳои Хучанду Истаравшанро ба Тоҷикистон доданд. Маҳрум шудани миллат, шаҳрҳои таърихӣ, ки маркази фарҳангӣ, иқтисодиву сиёсии миллатанд ба ҷаҳонбинии миллат осеби саҳт расониданд. Маҳрумӣ аз шуури маънӣ шаҳрӣ ба дигар ҷоҳҳои охири асри ХХ оварда расонид.

Бо ҳамин манзараи ҳақиқии зиндагии халқи тоҷик ба пеши назари хонандагон ҷилвагар мешавад, масъалаҳои норавшани таърихи кунунии он фаҳмотар шуда, шавқу ҳаваси онҳоро ба таърих хеле меафзояд.

Ҳамин тавр, омӯзгор усулҳои гуногуни нақро ба кор бурда, аз воситаҳои аёнӣ, ҳуҷҷатҳои таърихӣ, адабиёти илмӣ ва асарҳои бадеӣ истифода бурда, имконият пайдо мекунад, ки дар аснои

ҳикояи худ кори самарабахши тарбияи маърифатию сиёсии хонандагонро дар роҳи дахлдор пеш барад.

б) Вазифаи хонагӣ ва тафтиши он

Вазифаи хонагӣ кори мустақилонаи хонандагонро дар вақти омода намудани дарсҳо ташкил мекунад ва аз ин ҷиҳат аҳамияти вай дар ҷараёни таълим хеле гарон аст. Ба воситаи вазифаи хонагӣ хонандагон маводи китоби дарсиро, ки онро омӯзгор баён намуда буд, азхуд намуда, масъалаҳои муҳими назариявиро беҳтар дарк карда метавонанд. Дуруст ташкил намудани вазифаи хонагӣ барои азхуд намудани донишҳои таърихӣ аҳамияти калон дорад. Барои он, ки хонандагон ба воситаи вазифаи хонагӣ мустақилона маводи таълимиро азхуд намоянд, лозим аст, ки омӯзгор ба супориш ва тафтиши он диққати махсус зоҳир намояд.

Дар синфҳои болоӣ супориши вазифаи хонагӣ то рафт мураккаб ва мушкилу васеъ мегардад. Душворӣ ва мураккабии вазифаи хонагӣ дар ҷараёни мураккабгардии маводи таълимӣ ба амал меояд. Дар ин ҳусус аллакай маводи таълимӣ васеъ, мазмун, доираи адади мафҳумҳои таърихӣ, мавзӯҳо, моҳияти синфӣ ҳар як ҳодисаи таърихӣ ва нақши манфию мусбати шахсони таърихиро дар бар мегирад. Дигар он, ки агар хонандагон дар синфҳои поёни танҳо тавассути маводи китоби дарсӣ дониш омӯзанд, пас дар синфҳои болоӣ бошад, ҳуҷҷатҳои таърихӣ, воқеаву рақамҳои иловагӣ, адабиёти бадеӣ ва интернетӣ бо таври иловагӣ истифода бурда мешавад, ки ҳамаи ин албатта кори душвор ва меҳнатталаб мебошад. Омӯзгор вазифадор аст, ки ба супориши вазифаи хонагӣ эътибори махсус зоҳир намояд, масъалаҳои муҳим ва асосиро муқаррар намуда тавонад.

Дар аксар вақт вазифаи хонагӣ мазмуни ду мавзӯро дар бар мегирад, яъне омӯзиши мавзӯи гузашта ва мавзӯи нав. Масалан, агар мавзӯи вазифаи хонагӣ “Сабабҳои шӯриши соли 1916 дар Хучанд” бошад, он гоҳ омӯзгор вазифадор аст, ки ба хонандагон тарзе вазифа супорад, ки онҳо барои дарки масъалаҳои асосии шӯриш ва ноқомии он ошноӣ пайдо намоянд. Барои ба музаффарият ноил шудан ба хонандагон зарур аст, ки мавзӯи оғози Ҷанги якуми ҷаҳониро такрор намоянд. Агар вазифаи хонагӣ ин тавр ташкил карда шавад, он гоҳ хонандагон

сабаб, баҳона, натиҷа ва аҳамияти таърихии шӯриши соли 1916 – и Хучандро дарк карда метавонанд.

Вазифаи хонагӣ, ки барои такрор намудани масъалаҳои проблемавӣ супорида мешаванд аз вазифаҳои хонагии ҳамарӯза фарқ доранд. Чунки, дар дарсҳои такрорӣ-хулосавӣ хонандагон натиҷаи инкишоф ва тараққиёти таърихии ҳар як масъаларо бояд такрор кунанд. Пеш аз гузаштани дарси муқаддимаӣ омӯзгор ба хонандагон вазифа месупорад, ки аз маводи гузашта, масъалаҳоеро, ки ба ин мавзӯ наздикӣ доранд, як маротиба такрор намоянд. Масалан, пеш аз омӯзиши мавзӯи “Олмон дар охири асри XIX” омӯзгор бояд хонандагонро вазифадор намояд, ки онҳо мавзӯҳои “Натиҷаҳои инқилоби соли 1848 дар Олмон” ва “Ҷанги Пруссия бо Фаронса” – ро такрор намоянд. Ба ин восита хонандагон моҳияти тараққиёти иқтисодии Олмонро беҳтар фаҳмида метавонанд ва роҳи тараққиёти пруссиягии хоҷагии кишлоқро, ки дар он унсурҳои сармоядорӣ бо боқимондаҳои соҳти феодалӣ омехта мешаванд, дарк намоянд.

Вазифаи хонагӣ аз ҷанни таърих одатан ба шакли ҷавоби шифоҳии хонандагон амалӣ мегардад. Гоҳо ба хонандагон вазифа супорида мешавад, ки онҳо санаҳои таърихиро нависанд, ҷадвали нақшаҳо тартиб диҳанд, маводи иловагӣ хонанд, красворд пур кунанд ва ғайра. Барои он, ки хонандагон маводи дарси гузаштаро хуб дар хотир нигоҳ доранд, лозим аст, ки саволҳои вазифаи хонагӣ аз тарафи омӯзгор равшан ва фаҳмо гузошта шаванд. Барои аз рӯи хронология азёд кардани санаҳои муҳими таърихӣ омӯзгор баъзан ба хонандагон вазифа супорад, ки онҳо ба таври мукамал азхуд карда шаванд. Дар баъзе мавридҳои дигар бошад ба хонандагон супориш дода мешавад, ки хусусият ва аломатҳои хоси раванди таърихиро муайян кунанд (мавҷудияти унсурҳои феодалӣ, ду марҳилаи тараққиёт ва инкишофи соҳти сармоядорӣ ва ғайраҳо). Барои он ки иҷроиши чунин навъи вазифаи хонагӣ барои хонандагон сабук шавад, аз ҷониби омӯзгор бояд ҷадвали махсус тартиб дода шавад. Мувофиқи он вазифа супорида мешавад, ки хонандагон ин ду ҳодисаи таърихиро муқоиса намуда, хусусиятҳои хоси ҳар кадоми онҳоро дар ҷадвал қайд намоянд. Масалан, саноатикунони соҳтори сармоядорӣ ва сотсиалистиро

муқоиса намуда, сарчашмаҳои маблағгузорӣ, ташкили истеҳсолот, тараққиёти соҳаҳои гуногуни саноат, оқибати онро барои меҳнаткашон қайд карда мегузаранд. Ба сифати вазифаи хонагӣ бошад муқоисаи воқеаҳои таърихӣ мамлакатҳои гуногун супориш дода мешавад, ба монанди, хусусияти ҳоси инқилоби соли 1848–и мамлакатҳои Аврупо. Инчунин, муайян намудани аҳамияти таърихӣ дилхоҳ ҳодиса, нишон додани фарқи байни инқилобҳои гуногун супориш дода мешавад.

Барои хонандагон муайян намудани хусусиятҳои ҳоси таърихӣ кори душвор аст. Дар чунин ҳолат муайян намудани масъалаҳои асосии вазифаи хонагӣ аҳамияти калон дорад. Барои мисол мавзӯи “Бекоршавии ҳуқуқи крепостной дар Русия” – ро мегирем. Омӯзгор ба хонандагон нишон медиҳад, ки ислоҳоти ҷойдошта, ҳислати буржуазӣ дошт, ки тавассути деҳқонон ба амал бароварда шуда буд. Хусусияти дучонибаи ин ислоҳотро нишон медиҳад. Масъалаи марказӣ ва асосии ин мавзӯъ нишон додани хусусиятҳои буржуазии ислоҳот мебошад.

Бинобар сабабе, ки вазифаи хонагӣ дар синфҳои болоӣ то рафт мураккаб ва мушкил мегардад, омӯзгор вазифадор аст, ки аз хонандагон таҳлили ҳар як масъала, муқоисаи он, исбот, тасдиқ ва хулосабарории онро талаб кунад. Масалан, ибораи “инкишофи капитализм ба “бар” ва “қад”” чӣ маъно дорад? Ба маркази ҳаракати инқилобӣ мубаддал гардидани Русия чӣ маъно дорад? Ва ғайра.

Омӯзгор метавонад як қисми маводи китоби дарсиро аз рӯи ягон мавзӯъ нақл карда, қисми боқимондаи онро ба сифати вазифаи хонагӣ ба хонандагон супорад.

Омӯзгор ба хонандагон супориш медиҳад, ки дар бораи қаҳрамони мардуми шӯравӣ ва аз ҷумла, мардуми тоҷик дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ мустақилона тайёрӣ бинанд. Вазифаи хонагиро аз рӯи маводҳои иловагӣ: атлас, харита, ҳуҷҷатҳои таърихӣ, супоридан мумкин аст. Инчунин, ба хонандагон аз рӯзномаҳо вазифаи хонагӣ супоридан мумкин аст, ки онҳо оиди ягон масъала, ба монанди, вазъи иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ғайра ҳолати хоҷагии қишлоқ дар дилхоҳ мамлакат маълумот пайдо карда, қисматҳои дахлдори рӯзномаро бурида, онро дар дарси

оянда ҷавоб медиҳанд. Одатан чунин супоришхоро хонандагон ба шавқу ҳаваси хоса иҷро мекунанд, ки дар натиҷаи анҷоми ин кор фаъолияти мустақилонаи ҳуди хонандагон инкишоф меёбад. Лозим аст, ки саволҳои дар назди хонандагон гузошташуда равшан ва возеҳ муайян карда шуда бошанд.

Баъзан омӯзгорони ҷавон ба омодагии масъалаҳои асосии вазифаи хонагӣ чандон эътибор намедиҳанд. Барои фаҳмондани шартҳои иҷроиши вазифаи хонагӣ омӯзгор бояд аз 3 то 5 дақиқа вақтро сарф кунад. Чун қоида вазифаи хонагӣ дар охири дарс супорида мешавад. Агар дар таркиби вазифаи хонагӣ омода намудани ҷадвал ва ё нақша дар назар гирифта шуда бошад, он гоҳ беҳтар мешавад, ки вазифаи хонагӣ дар рафти баёни мавзӯи нав супорида шавад, то ки хонандагон ба моҳияти он беҳтар сарфаҳм раванд. Қайд кардан лозим аст, ки қабл аз супоридани чунин намуди вазифаи хонагӣ омӯзгор бояд ҳадди ақал чандин маротиба ба хонандагон қонуну қоидаи тартибдиҳии ҷадвалу нақшахоро нишон дода бошад. Дар дарсҳое, ки ҳодисаи муҳими таърихию дарк кардан зарур аст, вазифаи хонагӣ дар аввали дарс супорида шуда мешавад, то ки хонандагон дар давоми сӯҳбати омӯзгор моҳияти ҳодисаҳои таърихию дарк кунанд.

Вазифаи хонагӣ бояд тарзе супорида шавад, ки он барои бошуурона азхуд намудани маводи китоби дарсӣ ёри расонад. Дар ҳолате, ки мувофиқи барнома фаҳмонидани масъалаҳои муҳими таърихӣ дар давоми як чанд дарс ба амал ояд, албатта саволҳои вазифаи хонагӣ то як дараҷа яқин мешаванд, ки он алоқамандӣ ва ягонагии масъаларо нишон медиҳад. Масалан, барои омӯхтани вазъияти ҷангӣ дар дилхоҳ мамлакат тартиб додани нақша ва ё ҷадвал вазифаи супорида шавад, ҳатмат бахшҳои зерин бояд ҳалли ҳурро ёбанд: соли оғози ҷанг, ва анҷоми он, сабаб ва баҳонаи саршавии он, моҳияти ҷанг, марҳилаҳои асосӣ ва шартҳои сулҳ ва ғайраҳо.

Барои дуруст ба роҳ мондани вазифаи хонагӣ ҳаҷми он аҳамияти калон дорад. Он бояд на кам ва на зиёд мувофиқи ҳаҷми барномаи таълимӣ супорида шавад. Аз рӯи ҳаҷми мавзӯи барои ҳар дарс аз 2,5 то 5 саҳфа вазифаи хонагӣ супорида мешавад. Ба ғайр аз маводи мавзӯи нав, барои аксари дарсҳо омӯзгор аз рӯи

маводи иловагӣ вазифа месупорад. Таҷриба нишон медиҳад, ки агар саволҳои вазифаи ҳонагӣ дуруст муайян карда шуда бошанд, хонандагон барои омодагӣ аз 30 дақиқа то 1 соат вақт сарф мекунанд. Иҷроиши вазифаи ҳонагӣ марҳилаи муҳими кори мустақилонаи хонандагон ба ҳисоб меравад.

в) Санҷиши дараҷаи азҳудкунии маводи таълимӣ

Вазифаи ҳонагӣ кори мустақилонаи хонандагонро ба роҳи дуруст ташкил ва сафарбар менамояд, ки дар айни замон он санҷиши доимии дониши хонандагон мебошад. Тафтиши вазифаи ҳонагӣ ба воситаи саволу ҷавоби доимӣ ба амал меояд ва бо ин васила омӯзиши дарси гузашта ба анҷом мерасад. Мавзӯи навро хонандагон пеш аз ҳама тавассути ҳикояи омӯзгор азҳуд намуда, ба воситаи вазифаи ҳонагӣ онро мустақилона ба ҳамдигар муҳокима намуда, аниқтар дарк мекунанд. Дар дарси оянда ҳангоми саволу ҷавоб маводи омӯзиш боз ҳам мустаҳкамтар дар хотири хонандагон боқӣ мемонад. Ҳар як масъалае, ки аз ҷониби омӯзгор бигузур бад ва ё хуб пешкаши хонандагон гардида бошад, дараҷаи дониши онҳо баҳодихандаи сифати азҳудкунии дониши хонандагон мегардад. Ба ғайр аз ин, тавассути саволу ҷавоб дар раванди дарс қобилият ва маҳорати хонандагон инкишоф ёфта, онҳо ба саволҳои омӯзгор ҷавобҳои аниқ ва равшан гардониданро ёд мегиранд, инчунин қобилияти фикрронӣ, муҳокима намудан ва нутқи хонандагон ташаккул меёбад. Ба таври мантиқӣ баён намудани сабабҳои ҳодисаҳои таърихи меомӯзанд.

Дар раванди саволу ҷавоб омӯзгор ба такрорнамоии саволҳои вазифаи ҳонагӣ маҳдуд нашуда, тамоми маводи таълимиро дар бар гирифта, онро аз хонандагон мепурсад. Агар ба ҳайси вазифаи ҳонагӣ саволҳои асосӣ супорида шаванд, дар вақти саволу ҷавоб масъалаҳои хурди таълимӣ ҳам рӯи кор меоянд, ки аз ҷониби хонандагон такрор карда мешаванд.

Дар вақти пурсиш омӯзгор ба хонандагон саволҳои иловагӣ медиҳад, ки ба ин восита дониши онҳо ҳаматарафа санҷида мешавад. Лекин саволҳои иловагии омӯзгор бояд ба мавзӯи асосие, ки дар вақти дарс такрор карда мешавад, алоқаманд бошад, ки онҳо барои ҳалли масъалаҳои асосии раванди таълим ёри расонида тавонанд. Агар саволҳои иловагии гузоштаи

омӯзгор бо масъалаи омӯхташаванда пайваст ва алоқаманд бошанд, пас хонандагон аз рӯи таҷрибаю маҳоратҳои аллакай ба даст дароварда, тахмин карда метавонанд, ки омӯзгор минбаъд чӣ гуна саволҳои иловагӣ хоҳад дод. Бинобар ин, онҳо ҳангоми омодагии вазифаи ҳонагӣ ба тақрор намудани масъалаҳои алоқаманд ба мавзӯи аҳамияти калон медиҳанд.

Агар вазифаи ҳонагӣ тақрори масъалаҳои тараққиёти иқтисодӣ бошад, дар натиҷаи дуруст гузоштани саволҳои иловагӣ хонандагон метавонанд таҷриба ҳосил кунанд, ки омӯзгор албатта доир ба инкишофи вазъи иқтисодии ҳамон давлат ва ё мамлакатҳои ба он наздик дар давраи гузашта савол медиҳад. Ҳаминро ба назар гирифта, хонандагон аллакай мавзӯҳои гузаштаро, ба хусус мавзӯҳои ба масъалаи вазифаи ҳонагӣ наздик бударо тақрор мекунанд. Ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки ба ғайр аз алоқамандӣ ва пайвастагии саволҳо, инчунин ифоданокӣ ва мантиқан дуруст гузошта шудани онҳо низ бояд ба назар гирифта шаванд, то ки хонандагон мақсади омӯзгорро ба осонӣ фаҳмида тавонанд.

Дар синфҳои болоӣ омӯзгор хусусияти синнусолӣ ва инкишофи тафаккурии хонандагонро ба инобат гирифта, бояд саволҳои муҳокима гузорад, ки хонандаро водор созад, то ӯ фикр, мулоҳиза, муҳокима намуда, хулоса бароварда, баъдан ҷавоби худро ошкор созад. Саволҳои омӯзгор бояд тавре гузошта шаванд, ки хонандагон ҳангоми посухдиҳӣ воқеаҳои таърихро тавонанд, ки аз рӯи хронология, пайдарҳам ва алоқаманд намуда, посух диҳанд. Масалан, дар вақти гузаронидани саволу ҷавоб доир ба мавзӯи “Ҷанги Ватани соли 1812 дар Русия” омӯзгор барои риоя намудани пайдарҳамӣ ва алоқамандии мавзӯи саволҳои зеринро метавонад пешкаши хонандагон наояд:

- I. Доир ба ҳуҷуми Наполеон ба Русия ҳикоя кунед.
- II. Муҳорибаи Бородино.
- III. Ҳуҷуми ҷавобии қушунӣ рус.

Ин саволҳо албатта он қадар мураккаб нестанд. Ҳангоме, ки омӯзиши мавзӯ ба анҷом расид, ба хонандагон саволҳои дода мешавад, ки дар вақти посухдиҳӣ ба он хонандагон воқеаҳои муҳим ва асосиро ҷудо карда тавонанд ва сабабҳои ҳар як ҳодисаро

баён карда тавонанд. Баъзан саволхое ба миён меоянд, ки дар натиҷаи ҷавобдихӣ ба он хонандагон бояд ногузир сабабгузорӣ ва натиҷаҳои воқеаҳои таърихиро баён кунанд (доир ба сабабҳои инқилоби буржуазии Фаронса, Чанги якуми ҷаҳон ва ғайра).

Инчунин, барои хонандагони синфҳои болоӣ месазад, ки саволхое пешниҳод карда, ки дар натиҷаи муҳокимаи он онҳо тавонанд, ки воқеаҳои таърихиро бо ҳамдигар муқоиса кунанд, хусусиятҳои фарқкунандаи ин ва ё он раванди таърихиро нишон диҳанд (масалан, фарқи байни инқилоби буржуазӣ ва сотсиалистӣ, хусусиятҳои империализм дар мамлакатҳои ҷудоғона ва ғайра).

Ба гурӯҳи саволҳои душвор ва мураккаб саволхое дохил мешаванд, ки аз хонандагон таҳлили назариявӣ ва исботи нуқтаи назарро талаб кунанд (таҳлили вазъияти инқилобӣ, баёни вазъи иқтисодӣ, таҳлили нуқтаи назар, ки одатан мухаталиф мебошад ва ғайра).

Ба ғайр аз ин, саволҳои мураккабе низ вучуд доранд, ки ҷавоби кӯтоҳро талаб мекунанд (нишон додани мамлакат ва ё шаҳр аз рӯи харита, ба хотир овардани санаҳои таърихӣ, воқеаҳои муҳими таърихӣ ва ғайра). Барои санҷиши вазифаи хонагӣ дар ҳар як дарс аз ҷониби омӯзгор вақти муайян гузошта мешавад, аз ҳад зиёд сарф кардани он ба мақсад мувофиқ нест. Агар ба сифати вазифаи хонагӣ тартиб додани нақша ва ё ҷадвал супориш дода шуда бошад, аз байни чанд нафар хонандагон як чанд нафарашонро пурсидан кифоя мебошад. Дар ҳолате, ки вазифаи хонагӣ барои ҳосил намудани малака ва маҳорати хонандагон равона карда бошад, он гоҳ лозим аст, ки барои нишон додани муваффақият ва камбудии онҳо мебоист, ки вақти зиёдтар сарф карда шавад. Дар ин ҳолат хатогӣҳо ва муваффақияти хонандагон бояд нишон дода шавад. Агар омӯзгор мақсад гузошта бошад, ки фаъолияти тамоми хонандагони синфро санҷад, он гоҳ саволҳо ба таври умумӣ бояд гузошта шаванд, баъд омӯзгор аз байни аҳли синф хонандаеро интихоб намояд, ки ному насаби ӯро қаблан дар дафтери кории худ қайд карда бошад.

Барои назорат бурдани омӯзгор аз рӯи дурустӣ ва мантиқан мувофиқат кардани ҷавоби хонандагон ба саволҳои гузоштаи ӯ, омӯзгор бояд ба мазмуни саволҳо эътибори хоса зоҳир намояд.

Агар савол мураккаб бошад, он гоҳ ба хонанда саволҳои ёрирасон додан шарт аст, умуман дар вақти посухи хонандагон омӯзгор бояд бо диққат бошад, сухани хонандаро ҳеҷ гоҳ буридан ҷоиз нест. Ӯ бояд пеш аз посух додани хонанда ҷавоби дурусти онро аз ҳаёли худ гузаронад, агар хонанда дар вақти ҷавобдиҳӣ баъзе камбудихо ва ё иштибоҳеро ҷой дода бошад ҳам, сухани ӯро то ба охир гӯш кардан шарт аст. Танҳо дар сурате, ки хонанда ба саволи омӯзгор ҷавоби нодуруст дода, ҳар чизе, ки ба даҳонаш биёяд гӯяд, он гоҳ сухани ӯ қатъ гардад ҳам, ҷоиз мебошад. Дар чунин ҳолат хонандаро таҳқир карда, ба ҷояш шинондан мумкин нест, омӯзгор бояд саволро дубора такрор намуда, хонандаро барои додани ҷавоби дуруст ҳидоят намояд. Агар боз ҳам хонанда ба шарҳи масъалаҳои дуҷуминдараҷа ва эзоҳи нодурусти масъала роҳ диҳад, дар ин суръат хонандаро ба ҷояш шинондан шарт аст, чунки суханони нодуруст, бемаврид ва ноҷои ӯ метавонанд дар тафаккури хонандагони боқимонда нақш баста, тасаввуроти манфиро ба миён оранд.

Агар ҷавоби хонанда ба илова ва пурра кардан эҳтиёҷ дошта бошад, омӯзгор метавонад ба хонандагони дигар мурочиат кунад, то ки онҳо ҷавоби ҳамсабақи худро пурра ва илова намоянд. Агар хоҳишмандони илова кардани маводи баррасӣ намудаи ҷавобдиҳанда зиёд бошад, омӯзгор бояд хонандаеро интихоб кунад, ки он қадар фаъол нест ва ба дарсҳо диққати махсус зоҳир наменамояд. Пас аз анҷоми пурсиш омӯзгор вазифадор аст, ки қисмати пурсиши вазифаи хонагии хонандагонро ҷамъбаст намуда, хулосаву таҳлилҳои худро пешкаши онҳо гардонда, беҳтаринҳоро ишора намояд.

Дар адабиёти услубӣ чунин навъи пурсиш зери танқид афтодааст, ки агар омӯзгор ҳангоми баёни шифоии хонандагон, ба қисми дигари синф саволҳоеро пешниҳод менамояд, ки ба онҳо хонандагон бояд ба таври хаттӣ ҷавоб гардонад. Чунки дар чунин ҳолат он хонандагоне, ки супориши хаттӣ гирифтаанд аз пурсиши вазифаи хонагӣ дар синф берун мемонанд.

Баъзе олимони педагог зидди ҷовобдиҳии хонандагон дар назди тахтаи синф ҳастанд (нафароне, ки супориши хаттӣ гирифтаанд). Дар сурате, ки дар кори хаттии хонанда масъалаи

мухими таърихӣ баррасӣ ёфтаасту барои ҳалли он иштирок ва муҳокимаронии аҳли синф лозим бошад, дар чунин ҳолат саволу ҷавоби хонанда дар назди тахтаи синф мувофиқи мақсад нест. Агар саволҳо барои фаҳмондани мавзӯи нав лозиманд, ташкил кардани кори хаттӣ дар назди тахтаи синф бо иштироки хонандагон мувофиқи мақсад аст. Масалан, барои такрор намудани мавзӯи “Пурзӯр шудани сохтори крепостной ва мустаҳкам шудани мутлақияти подшоҳӣ дар Русия дар асри XVII” ба хонанда чунин савол додан мумкин аст, ки санаҳои қабули қонунҳои побандшавии деҳқоконро дар Русия нависад. Дар натиҷа, аз ҷониби хонанда солҳои қабули қонунҳо, ки доираи асрҳои XV то XVII – ро дар бар мегиранд, қайд карда мешавад. Ба хонандаи дуҷум супориш дода мешавад, ки оид ба сар задани ҳаракати халқӣ дар мараҳилаи муқарраргардида маълумот пайдо намуда, онро ба тариқи ҷадвал омода намояд. Хонандаи сеҷум бошад ба тариқи шифоҳӣ доир ба ташкилшавии бозори дохилии умумирусиягӣ маълумот медиҳад, ки маводи он дар дарси пешина муҳокима шуда буд. Азбаски, ин мавзӯ мураккаб аст, он бояд такроран баён ёбад. Омӯзгор метавонад чунин саволҳои иловагӣ диҳад: Дар кадом давра поракандагии феодалӣ дар сарзамони Русияи подшоҳӣ авҷ гирифт ва дар зерӣ таъсири кадом ҳодисаҳо мутатаҳидшавии сарзамини Рус ба амал омад? Дар баробари ба анҷом расидани ҷавоби хонанда дар назди тахтаи синф ҷавоби хонандаи якум ва дуҷум низ ба охир мерасад, ки онҳоро омӯзгор ҳангоми баёни мавзӯи нав истифода мебарад.

Аз мисолҳои овардашуда фаҳмидан мумкин аст, ки истифодабарии ин усулҳо барои сарфа намудани вақт ҳангоми пурсиши вазифаи ҳамагӣ кӯмак мерасонанд.

Ғайр аз ин воситаи хуби пурсиши маводи гузашта аз тамоми аҳли синф тавассути супориши кори хаттӣ усули хубе мебошад. Он ба омӯзгор имконият медиҳад, ки хатогиҳои умумӣ ва техникии хонандагонро фаҳмида гирад. Барои тафтиши кори хаттӣ мумкин аст, ки аз ҷониби омӯзгор барои ҳар як хонанда саволи иловагӣ дода шавад (ба монанди саволҳои тестӣ). Бехтар мешавад, ки пурсиши хаттӣ хонандагон дар нимаи дуҷуми дарс, баъди баёни мавзӯи нав ва супориши вазифаи ҳамагӣ гузарониад

шавад. Натиҷаи кори хаттии хонандагонро омӯзгор чамъбаст намуда, хатогихои асосӣ ва муваффақияҳои онҳоро қайд карда мегузарад.

Дар ҳолати гузаронидани супориши хаттӣ ва ё тестӣ омӯзгор бояд ба интихоб намудани мавзӯё ва дуруст гузоштани саволҳо аҳамият диҳад. Агар масъалаи муҳим дар давоми чандин дарс такрор карда шавад, он гоҳ лозим аст, ки саволҳо ба таври гуногун ифода карда шаванд.

Ҳамин тавр, пурсиши вазифаи хонагӣ дар вақти дарс қисмати муҳими кори омӯзгор мебошад. Аз рӯи мазмуни маводи омӯхташуда дуруст ба роҳ мондани пурсиш аз хонандагон аҳамияти калони тарбиявӣ дорад. Пурсиши доимии хонандагон дар онҳо ҳисси масъулиятро тарбия мекунад. Одати мунтазам ва аз сидқи дил меҳнат кардан ва ҳисси масъулиятшиносӣ сифатҳои шахсии муҳими шахрванди муосир мебошанд.

Файр аз ин, аз хонандагон пурсидани маводи омӯхташуда қобилияти мантиқан фикр кардан, мунтазам ва бо тартиби хронологӣ нақл кардан ва ҳоказоҳоро вусъат медиҳад. Аҳамият надодан ба раванди пурсиши мунтазами хонандагон ба хатогии ҷиддии омӯзгор табдил ёфта, оқибатҳои манфӣ дорад. Ин амал инчунин метавонад рафти мӯътадили дарсро вайрон кунад, чунки танҳо ба воситаи ҷиддӣ ба роҳ мондани пурсиши вазифаи хонагӣ аз хонандагон минбаъд талаб кардан мумкин аст, ки нисбати раванди таълим ҷиддӣ рафтор кунанд ва ба вазифаи хонагӣ доимо омода бошанд.

г) Мустаҳкамнамоии шифоҳии маводи нақлшуда

Дуруст гузаронидани пурсиши хонандагон дар охири дарс дар бобати азхуд кардани маводи барномавӣ дар дарси таърих аҳамияти калон дорад. Ин гуна шакли мустаҳкамкунӣ дар синфҳои поёнии мактабҳои миёна махсусан зарур аст. Сабаби ин аввал дар хусусиятҳои синнусолии хонандагон, дараҷаи нокифояи ҷалби диққат дар асосии шунидани нақли шифоии омӯзгор, натавонистани хулосабарории мустақилона ва сониян дар хусусияти ҳуди курси таърих дар синфҳои V-VI мебошад. Дар асоси омӯзиши давраи қадими таърихи халқи тоҷик ва таърихи умумичаҳонӣ хонандагон бо бисёр мафҳумҳои ношинос, номҳои

ходисаҳои таърихӣ во мөҳӯранд. Ҳамаи инро ба воситаи такрор дар хотири хонандагон мустақкам кардан мумкин аст. Дар синфҳои болоӣ бошад дар асоси омӯзиши давраи наву навини таърих хонандагон бо мафҳумҳои муқарарӣ сару кор доранд. Ғайр аз ин, хонандагон синфҳои IX-XI назар ба хонандагон синфҳои V-VI инкишофи тафаккури таърихӣ зиёдтар доранд. Аз ин ҷост, ки омӯзгор бояд фарқи рафтор ва азхудкунии хонандагони синфҳои мухталифро ба инобат гирад.

Дар синфҳои V-VI дар ҳар як дарс барои пурсиши хонанда баъд аз ҳикояи омӯзгор 5-10 дақиқа вақт ҷудо кардан лозим аст. Дар асоси азхудкунии мавод, пеш аз ҳама он чизеро такрор кардан зарур аст, ки зудтар аз хотир фаромӯш мешавад ва аз сабаби мураккабияш мушкил фаҳмида мешавад, яъне аввалан санаҳои хронологӣ ва истилоҳоти ҷуғрофӣ, номҳои мураккаб, соният тартиби ҳодисаҳои таърихӣ ва мазмуни мухтасари онҳо ва баъдан ҷамъабаст ва хуласаҳои дарсро дар бар мегирад. Масалан, агар дар синфи VI ҳислатномаи умумии сохти феодалӣ дода шуда бошад, пас барои ошкор намудани он, то ки хонандагон ба моҳияти он сарфаҳм раванд, маводи омӯхташударо ба воситаи пурсиши хонандагон тавассути саволҳои иловагӣ амалӣ намудан мумкин аст.

Дар синфҳои IX-X ҳама вақт тавассути пурсиши маводи азхудкардаро ба воситаи баёни шифоҳӣ гузаронидан лозим аст. Бештари вақт ба ҷойи пурсиш хулосаи ҷамъбасти низ ҳосил намудан мумкин аст, ки онро омӯзгор худ мустақилона ва ё бо ёрии хонандагон амалӣ месозад. Хонандагонро ба баёни хулоса ҷалб намудан басо муҳим мебошад, зеро маҳорати ҷамъбасти хулосаҳои як қатор мавзӯю масъалаҳоро дар тафаккури хонандагон парастидан намудан кори осон нест ва он дар як ё ду дарс ташаккул намеёбад, барои ҳама ҳам месозад, ки омӯзгор хусусияти суннусолии хонандагонро ба инобат гирифта, ин таҷрибаро мунтазам амалӣ созад. Масалан, дар маводи таълимӣ аз фанни таърихи халқи тоҷик барои синфи X омӯзиши мавзӯи “Муборизаи синфӣ дар давраи мухторият (солҳои 1925-1929)” – ро ба охир расонида, хулосаи сабабҳои шикаст хӯрдани ҷанги шаҳрвандии он давра ва баҳодиҳии гуногуни ин масъаларо аз

ҷониби таърихшиносони тоҷик дар асоси сӯхбати шифохӣ бо хонандагон баён кардан Ҷоидабахш аст.

Ба ҳамин тариқ, дар синфҳои IX-XI гузаронидани мустаҳкамкунии маводи гузашта тавассути усули шифохӣ барои ҳар як дарс шарт нест ва диққати асосӣ барои санҷиш ва ҳосил шудани маҳорати дарк ва ҷамъбаст намудани ҳодисаҳои таърихӣ дода мешавад. Дар асоси маводи таълимии баҳсталаб фикру ақидарони мустақилонаи хонандагонро ташаккул дода, ҳам ба мақсади инкишофи ҷаҳонбинию ҷаҳонфаҳмии онҳо мувофиқ аст.

Дар равиши мустаҳкамкунии мавзӯи нав одатан хонандагон аз ҷиҳати пешрафт дараҷаи миёна ва хубро сазовор мешаванд. Ин гуна тартиби пурсиш дуруст аст, зеро хонандаи пешрафташ суғҷора баъд аз шунидани нақли омӯзгор ҷавоб дода наметавонад. Агар бар замми ин ӯ боз посухи рафиқи худро шунавад, пас ин ба ӯ барои азхудкардани маводи омӯхташуда ёрӣ мерасонад. Вале, дар асонои ҳалли масъалаи тарбиявии пурсиш хусусиятҳои шахсии хонандагони ҷудоғонаро ба назар гирифташ зарур аст. Хонандагоне ҳастанд, ки мавзӯи навро бо осонӣ мефаҳманд, вале қувваи ҳофизаи хуб надоранд ва бинобар ин нақли омӯзгорро зуд фаромӯш мекунаш. Аз ин гуна хонандагон зиёдтар пурсидан лозим аст, то ки ба онҳо барои азхуд кардани мавод ёрӣ расонида шавад. Баъзан хонандаи суғҷонро низ пурсидан Ҷоиданок аст. Ҷунончи, хонандагонро, ки аз сабаби танбалиашон ақиб мондаанд, низ даъфаи дигар пурсидан Ҷоиданок аст, зеро онҳо барои бисёр қор кардан ҳавасманд мешаванд.

Ҷамин тавр, барои он ки мустаҳкамкунии шифохӣ дуруст ташкил карда шавад, омӯзгор бояд аз болои қори хонандагон ва аз болои ба машғулиятҳои таълимӣ ҷӣ гуна муносибат кардани онҳо назорат кунад.

Вазиғаи омӯзгор иборат аз он аст, ки ҳамеша ба мустаҳкам азхуд шудани маводи дар синф омӯхтаи хонандагон ба воситаи қори хонагии беруназсинфӣ муваффақ гардад ва ин фаъолият иборат аст:

- 1) Он ҷиро, ки омӯзгор нақл кардааст, аз рӯи навиштаҳои дар синф гузаронидашуда, даҳонакӣ тақрор кардани хонандагон.

- 2) Аз рӯи супориши омӯзгор тайёр кардани ҷавобҳои махсус, нақшаҳо, харитаҳои контурӣ, расмҳо ва ғайра.
- 3) Аз ҷавоби хаттӣ ба саволҳо, аз рӯи адабиёти иловагӣ, навиштагири аз китобҳои дарсӣ ё ки сарчашмаҳои тавсиядодаи омӯзгор.
- 4) Аз хондани адабиёти бадеӣ доир ба ҳодисаҳои, ки дар синф омӯхта мешаванд.
- 5) Истифодабарӣ аз маводи интернетӣ бо тавсияи омӯзгор.
- 6) Аз экскурсияҳо (тамошои таълимӣ), осорхонаҳо ва ёдгориҳои таърихӣ дидан кардан.
- 7) Аз кори хаттӣ-эҷодии хонандагон (нақли хаттӣ, иншо дар мавзӯҳои таърихӣ, реферату маъруза ва ғайра) самаранок истифода бурдан.

Ҳамаи ин кори хонагии беруназсинфиро омӯзгор тавре ба роҳ мемонад, ки хонандагон аз ҳад зиёд банд нашаванд (ба қисмати “Кори мустақилонаи хонандагон” дар китобҳои дарсӣ нигоҳ кун!).

Дар натиҷаи амалӣ намудани навъҳои гуногуни вазифаи хонагӣ хонандагон аз курси таърих донишҳои устувор ҳосил мекунанд ва ба омӯзиши фанни мазкур шавқу завқи зиёд пайдо мекунанд, ғайр аз он маводе, ки дар мактаб меомӯзанд, боз маводи иловагӣ омӯхтан мехоҳанд, ба меҳнати фикрӣ одат мекунанд, дар бораи унсурҳои ибтидоии кори илмӣ дар соҳаи илми таърихшиносӣ шинос мешаванд.

Он омӯзгоре, ки донишхоро мустақкам намекунад, ин тавр рафтор мекунанд: хонандагони ӯ дар охири сол дониш ҳосил намекунанд, ҳоло ки барномаи таълимӣ расман иҷро шудааст.

д) Такрор дар дарси таърих

Ҳар як омӯзгори фанни таърих аз таҷрибаи худ медонад, ки воқеаҳои таърихиро доимо такрор кардан лозим аст, зеро пас аз муддате агар ҳодисаҳо такрор карда нашаванд, норавшан мемонанд. Бинобар ҳамин, агар омӯзгор хоҳад, ки дар фаъолияти таълимӣ соҳиби натиҷаҳои хуб шавад, ӯ баъд аз такрори маводи таърихӣ омӯхташудаи хонандагонро дуруст ташкил мекунанд. Ба устувор ва хуб азхуд кардани муҳимтарин воқеаҳои таърихӣ муваффақ шудан лозим аст. Ин вазифаи аввалиндараҷаи такрор

аст. Вазифаи дигари тақрор иборат аз он аст, ки хонандагон чунин мафҳум ва тасаввуроти ҷамъиятӣ-таърихӣ ҳосил кунанд, ки фаҳмиши илмӣ таърихро ёд гирифта ва бо ҳамин ба ҷаҳонфаҳмии бошууронаи замони муосир омода шаванд.

Ду навъи тақрор вучуд дорад: 1) тақрори ҷорӣ; 2) тақрори ҷамъбасти. Тақрори ҷориро омӯзгор дар вақти пурсиши хонанда аз дарси супоридашуда истифода мебарад. Чуноне ки мо дар боло ишора кардем, пурсиши хонандагон чӣ аз маводи ҷорӣ (маводи дарси имрӯза) ва чӣ маводи пештар омӯхташуда, аммо аз ҷиҳати мазмун бо маводи имрӯза вобаста дар назар дошта мешавад.

Омӯзгор бояд тамоми саволҳои дарсҳои гузаштаре, ки ба хонандагон додан мехост, бо диққат фикр карда барояд. Саволҳои дарсҳои гузашта бояд бо маводи ҷорӣ алоқаманд карда шаванд. Ин алоқамандиро бо як чанд роҳ гузаронидан мумкин аст, ки аз ин бора дар боло гуфта шуда буд.

Тақрори ҷамъбасти одатан баъд аз анҷоми таҳлили як қатор мавзӯҳо гузаронида мешавад, ки ошкор ва мустаҳкам намудани мароми қонунҳои асосии махсуси давраи муайяни таърихи вазифаи худ қарор медиҳад. Дар асоси тақрори ҷамъбасти ба хонандагон назорат кардан аз рӯи таърихи инкишофи ягон ҳодиса хеле ибратбахш аст. Дар синфҳои поёни (масалан, дар синфи V) ин аз 2-3 ҳодиса аз таърихи гузашта иборат буда метавонад, дар синфҳои болоӣ (масалан дар синфи XI) ин гуна мушоҳида давраи калони таърихи дар бар гирифта метавонад. Чунончи, дар синфи XI дар асоси омӯзиши фанни таърихи халқи тоҷик омӯзиши таърихи ташаккули ҷумҳурии соҳибистиқлоли Тоҷикистон хело муҳим аст.

Бо ҳамин роҳ мушоҳида кардани заминаҳои пошхӯрии ИҶШС, оғози ҷанги шаҳравандӣ (1992-1997), ислоҳоти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ва дигар масъалаҳои муҳими таърихи навини ватани моро омӯхта, хонандагон вазъи муосири ҷумҳуриро хубтар дарк намуда, баъзе паҳлӯҳои норавшани онро ба худ ошкор месозанд.

Ин гуна аз назар гузаронидани таърихи ягон ҳодиса зехни хонандагонро ба як қатор мушоҳидаҳо такмил медиҳад, мароми қонунҳои инкишофи таърихро дар хотираи онҳо мустаҳкам

намуда, дар баробари ин ҳодисаҳои таърихии такроршавандаро азхуд мекунанд.

Ҳамаи он чӣ ки дар боло зикр шуд, азхуд кардани маводи таърихиюро бо тартиби такрори чорӣ дар назар дорад. Вале, омӯхтани таърих талаб дорад, ки хонанда дар натиҷаи омӯхтани он аз хусуси ҳар як давраи калони ҳаёти мамлакат ё як қатор мамлакатҳо ақида ҳосил кунад. Барои доништа гирифтани хусусиятҳои инкишофи ягон давраи таърихӣ ба як қатор воқеаҳои махсуси ҳамон давра умуман назар кардан лозим аст ва танҳо он гоҳ мунтазамӣ дида мешавад. Дар дарсҳои муқаррарӣ, ки дар он ҳам омӯзгор ва ҳам хонандагон ба нақли мазмуни ҳар як ҳодисаи алоҳида машғуланд, ба ҳамаи воқеаҳои давра якбора назар кардан душвор аст. Дар вақти дарсҳои такрорӣ ҳулосаи умумӣ баровардан хеле оддӣ ва сабук аст, он вақт хонандагон гӯё хоҳу нохоҳ ба тамоми давраҳои таърихӣ баробар назар мекунанд. Ин аст, ки дар нақшаи тақвими омӯзгори фанни таърих бояд дарсҳои такрорӣ-чамъбасти бояд пешбинӣ шаванд, то ки хонанда тавонад ба давраи таърихӣ якбора ва пурра назар кунад.

Барои бомуваффақият гузаштани дарсҳои такрорӣ-чамъбасти ба хонандагон зарур аст, аввал, мазмуни ҳар як воқеаи таърихиюро устуворона ва бошуурона фаҳмида гиранд, баъд ин ҳодисаҳоро таҳлил кунанд, яъне сабабҳои пайдоиши он ва аҳамияти таърихии онро барои рафти минбаъдаи таърих фаҳманд, баъд аз ин воқеаҳои асосии таърихро чамъбаст кунанд, ки ин хонандагонро ба дарки илмии таърих наздик мекунад ва оид ба ҳодисаҳои муосири таърихи умумиинсонӣ тасаввуроти дуруст дода метавонад.

Ба ҳамин тариқ, мо мебинем, ки дарсҳои такрорӣ танҳо дарсҳои нав ва маводи ноомӯхташуда набуда, балки ба хонандагон оиди илми таърих нуқтаи назари нав медиҳад, ҳодисаҳои таърихиюро васеътар мефаҳмонад, мафҳумҳои нав ҳосил мекунонад. Вале, дар таҷриба чунин дарсҳои такрорӣ дида мешавад, ки фақат аз такроран нақл намудани маводи омӯхташуда иборатанд, ба талабагон нуқтаи назари нав намедиҳанд мафҳумҳои умумӣ ҳосил намекунанд. Талабагон ба қадри чунин дарсҳои такрорӣ намерасанд ва ин хел дарсҳо шавқу ҳаваси онҳоро бедор намесозанд.

Дарсҳои тақрорӣ. Дар дарсҳои тақрорӣ дар охири соли таҳсил баъзе хусусиятҳои услубӣ низ дорад. Вазифаи он аз ду бахш иборат мебошад:

1. Мустаҳкам азхуд намудани муҳимтарин воқеаҳои таърихӣ, ки дар даввоми сол омӯхта ва тақрор карда шудаанд.
2. Ҳосил намудани нуқтаи назари умумӣ ба тамоми он бобҳои фанни таърихе, ки дар тӯли тамоми сол омӯхта шудааст.

Нуқтаи назари ҷамъбастиро омӯзгор бояд бо якҷоягии хонандагон мувофиқи он равияҳои илмӣ-сиёсӣ, ки дар асоси курси таърихи таҳсили ҷорӣ қарор ёфта буданд, ҳосил намояд.

Барои самарабахш гардидани тақрор аз маводи аёни истифода бурдан хеле муҳим аст. Аксҳо, расмҳои китоб, слайдҳо ва ғайраҳоро ҳамчун маводи таълимӣ дида баромадан лозим ва аз рӯи онҳо нақл кардан зарур аст, ки он боиси инкишоф ва ташаккули нутқи хонандагон мегардад ва ҳодисаҳои таърихиро ба хотири онҳо мерасонад. Аз рӯи як қатор аксҳои воқеа ва ҳодисаҳои таърихиро ба осонӣ тасаввур кардан мумкин аст, ки он боиси боз ҳам шавқовартар гузаштани дарсҳои фанни таърих мегардад.

Дар дарсҳои тақрорӣ ҷӣ дар синф ва ҷӣ дар хона корҳои хаттии хонандагонро дар амал тадбиқ намудан лозим аст. Корҳои хаттии синфӣ аз фанни таърих одатан аз ҷавобҳои хонандагон ба саволҳои гузаштаи омӯзгор, мукамал сохтани харитаи контурӣ, дар синфҳои болоӣ бошад, аз рӯи китоби бадеӣ ва ё илмӣ-тадқиқотӣ, ки ҳаҷман на он қадар бузург аст, навиштани реферат бахшида ба мавзӯҳои алоҳида, ва ғайра иборат мебошад.

Хонандагоне, ки боб ё мавзӯи таърихиро тақрор мекунанд, аз рӯи мазмуни он метавонанд кори хаттиро ба анҷом расонанд. Корҳои хаттии ба хона супоридашуда одатан дар синфҳои поёни ба кор бурда мешавад, ки онҳо аз рӯи адабиёт ва ё ҳуҷҷати таърихӣ, ки онро аллақай дар синф ҳамроҳи омӯзгор таҳлил карда баромадаанд, дилхоҳ мавзӯи гирифта, оиди мазмуни он маъруза ва ё реферати кӯтоҳ бояд омода созанд. Дар синфҳои болоӣ бошад нисбати хонандагон талаботҳои қатъитар буда,

омӯзгор бояд пеш аз ҳама ба сифати мазмуни кор, истифодабарии маводҳои иловагӣ, сарчашмаҳо, дастгоҳи илмӣ ва шартҳои дигари навиштани кори мустақилонаро пурсон шавад.

Ҳамин тавр, ҳамаи гуфтаҳои болоро чамбаст намуда, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки фаъолияти омӯзгор дар бобати такрор ва омӯзиши маводи нав алоқамандии ногустастанӣ дорад. Омӯзгор ба хонанда танҳо дар он суръате донишҳои мустаҳкам ва ғайришарти дода метавонад, ки агар дар хотири хонандагон мустаҳкамнамоии маводи гузашта, тариқи такрор мунтазам амалӣ гардад. Он гоҳ мароми қонуни таърихӣ аз воқеаҳои мушаххас ҷудо нашуда, онҳоро хонанда ҳамчун хулосаи ҳодисаҳои таърихӣ мефаҳмад ва дарки илмии тамоми раванди таърихи умумичаҳонӣ таъмин мегардад.

е) Ба вучуд овардани дарки мафҳумҳои таърихӣ дар дарси таърих

Яке аз масъалаҳои муҳими таълими фанни таърих дар мактаб усули ба вучуд овардани мафҳумҳои таърихӣ дар тафаккури хонандагон мебошад. Омӯзгор дар вақти дарс дар синф аз мафҳумҳо, истилоҳоти гуногуни умумиилмӣ ва ибораҳои зиёди таърихӣ зуд-зуд истифода мебарад, монанди, ҳукумат, давлат, дин, илм ва чунин мафҳумҳои ғайриумумӣ – демократия, монархия, ҷумҳурӣ ва чунин истилооти қариб маҳаллӣ – фиръавн, монарх, подшоҳ, консул, патриарх ва ғайра ба кор бурда мешавад. Азбаски, ҳар як мафҳуми таърихӣ раванди тараққиёти қонунии таърихро инъикос менамояд, бинобар ин дуруст азҳуд намудан ва дарки мафҳумҳои таърихӣ барои ба таври илмӣ фаҳмидани таърих хизмат мекунад ва дар ҳалли мақсаду вазифаҳои таълимии таърих хиссагузор мебошад. Зеро асосҳои раванди таърихи умумичаҳониро хонандагон танҳо дар ҳолате азҳуд мекунанд, ки онҳо ҳодисаҳои таърихӣ ва мафҳумҳои таърихро хуб донанд. Азбаски мафҳумҳои таърихӣ мазмун ва мундариҷаи бой дошта, ҳодисаҳои мушаххаси таърихро дар бар мегирад, бинобар ҳамин дуруст азҳуд кардани онҳо барои дарки моҳияти асосии илми таърих аҳамияти калон доранд. Агар хонандагон дар дарки ҳодисаҳои муҳими таърихӣ аз истилооти асосии таърихӣ огоҳӣ надошта бошанд, онҳо дар ин суръат раванди объективи қонуни тараққиёти таърихи башариятро намефаҳманд.

Инчунин ба ҳамаи маводҳо асоси дурусти таърихӣ додан лозим аст, ки он мафҳумҳоеро, ки хонандагон бо онҳо ҳангоми таърихомӯзӣ дар мактаби миёна вомехӯранд ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1. Мафҳумҳои хусусияти алоҳидаи чандин ҳодисаҳои таърихро ҷамъбаст менамояд.
2. Мафҳумҳо, ки хусусиятҳои умумии чандин ҳодисаҳои таърихро инъикос мекунанд.
3. Мафҳумҳо, ки ҳулосаҳои васеи таърихӣ (аз он ҷумла қонуниятҳои таърихӣ)- ро инъикос мекунанд.

Мафҳумҳои гурӯҳи якум қисми асосии мафҳумҳоест, ки хонандагон онро дар асосии омӯзиши фанни таърих азхуд мекунанд. Дар ин бобат суҳан дар бораи воқеаҳои алоҳидае меравад, ки онҳо дар таърих як маротиба содир шудааст ва дигар такрор намешавад, ба монанди, “рента”, “барщина”, “оброк” ва ғайра. Ин мафҳумҳо нисбатан содда буда, дар доираи як дарс азхуд карда мешаванд.

Қисми дигари мафҳумҳои таърихӣ мисли, “таназзули соҳти крепостной”, “феодализм”, “деҳқон”, “заминдор”, “давраи сармоядорӣ”, “инқилоби буржуазӣ” ва ғайра, ки як давраи муайяни тараққиёти таърихро дар бар мегиранд ва онҳоро дар натиҷаи омӯзиши мавзӯҳои таърихӣ фаҳмидан мумкин аст.

Дар охир мафҳумҳои мураккаб ва мушкил мавҷуд ҳастанд, ки ҷанб қисми таърих (ва ё умуман раванди таърихи умумичаҳонӣ) – ро таҳлил менамояд: “давлат”, “синф”, “маданият”, “дин”, “тарзи истеҳсолот”, “муносибатҳои истеҳсоли” ва ғайра.

Дар китобҳои дарсӣ хонандагон бо мафҳумҳо ва истилоҳҳои зиёди таърихӣ дучор мегарданд, ки таҳлил ва шарҳи онҳо барои ҳар як устои фаннӣ шарт ва зарур аст, зеро бидуни онҳо дарки пурраи раванди таърих ғайриимкон аст. Ҳангоме, ки омӯзгор мафҳумҳои гурӯҳи дуюмро шарҳу эзоҳ менамояд, хонандагон дар донишомӯзӣ ба зинаи баландтар мегузаранд. Масалан, агар дар бобати шарҳи мафҳуми соҳтори феодалӣ омӯзгор машғул шавад, ӯ бояд аввал: истилои “феодализм” – ро дар тахтаи синф сабт намояд, онро шарҳ диҳад, ки асоси мафҳум аз калимаи “феод” – замин, “феодал” – заминдор ва “феодализм” бошад – соҳти ба худ

хоси чамъияти инсонӣ мебошад. Баъдан ба хонандагон нақшаи мулки феодалиро, ки дар китоби дарсии таърихи асрҳои миёна зикр шудааст, мегирем. Ба маводи китоб таъя карда, муқаррар менамоем, ки тамоми замин ва заминҳои бойҳо (баринҳо) ва деҳқонон тақсим шуда буданд (дар нақша порчаҳои замини деҳқонон ва миқдори замини заминдорони калон нишон дода шудааст). Деҳқон ӯҳдадор буд, ки барои заминдор ҳаққи оброк ва барщина адо кунад, зеро ки ҳар як деҳқони безамин побанди заминдори калон буда, андоз месупорид. Ҳамин тариқ, тавассути нақша ва ҳикояи мушаххаси омӯзгор аломатҳои фарқкунандаи тарзи хоҷагидорӣ федалӣ ба хонандагон нишон дода мешавад. Барои то ба охир дар тафаккури хонандагон ҳосил намудани тасаввурот доир ба мафҳуми “феодализм” омӯзгор бояд боз илова бар он маълумот маданияти маҳсули феодалӣ, ғояҳои сиёсии синфи феодалиро ба хонандагон нишон диҳад. Дар натиҷаи чунин таҳлили аниқу дақиқ хонандагон дар бораи сохти чамъияти федалӣ ва аломатҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияти таърихӣ он маълумоти умумӣ ҳосил менамоянд.

Дар баъзе мавридҳо, ки дарки мазмун ва мундариҷаи мафҳум барои хонандагон имконнопазир бошад, омӯзгор бояд ҳуди истилоҳотро истифода набурда, мундариҷаи онро баён намояд. Масалан, мафҳумҳои гурӯҳи сеюм ба монанди “базис”, “надстройка”, “форматсияи чамъиятӣ-иқтисодӣ” ва ғайра. Омӯзгор метавонад истилоҳоти “надстройка”-ро истифода набурда, унсурҳои он – “давлат, дин, санъат” –ро таҳлил намуда, алоқамандии “базис” ва “надстройка”-ро ба воситаи мисолҳои мушаххас нишон дода гузарад.

Дар баъзе мавридҳо мазмун ва мундариҷаи истилоҳ пурра муайян карда нашуда, ҳуди он васеъ истифода бурда мешавад. Масалан, мафҳуми “синф” истифодабариаш аз ибтидои омӯзиши фанни таърих оғоз меёбад ва оҳиста-оҳиста дар чараёни омӯзиш мафҳуми он шаҳр дода мешавад. Дар натиҷаи омӯзиши фанни таърих ва ба миён омадани тасаввуроти таърихӣ мафҳумҳои таърихиро хонандагон дарк мекунанд ва моҳияту мундариҷаи он барои онҳо равшан мегардад. Барои фаҳмидани моҳияти ҳар як мафҳуми таърихӣ мо бояд ба дараҷаи лозима воқеаҳои таърихиро

донем ва онҳоро бо ҳодисаҳои дигар муқоиса намуда, умумият ва фарқияти ҳар як истилоҳро дарк намоем.

Ба ғайр аз он, ки барои дарки мафҳумҳои таърихӣ донишҳои оддитарини таърихӣ лозиманд, боз зарур аст, ки барои дарки дурусти мафҳумҳои таърихӣ як пайдарҳамӣ ва тартибот низ бошад. Агар ба пайдарҳамӣ диққат дода нашавад, хонандагон мафҳумҳои таърихиро аниқу дақиқ дарк карда наметавонанд. Масалан, мафҳуми “вазъияти инқилобӣ” дар давраи инқилоби буржуазии Англия дар асри XVII китоби дарсӣ ва барномаи таълимӣ ба қадри лозима маълумот наметавонад, лекин ин мафҳумро дар давраи инқилоби буржуазии Фаронса дар охири асри XVIII фаҳмидан мумкин аст. Яъне, ҳукумати подшоҳӣ ба тарзи қадима мамлакатро дигар идора карда наметавонад ва бинобар ҳамин маҷбур мешавад, ки “штатҳои генералӣ”-ро даъват созад. Қашоқшавии оммаи халқ (бӯҳрони савдоӣ ва саноатӣ, хушксолии соли 1788 ва шӯришҳои пай дар пай мардумӣ) норозигии синфи саноатчиён ва нафрати меҳнаткшонро нисбати ашрофон зиёд карда, ҳаракатҳои иҷтимоӣ дар мануфактураҳо, норозигии деҳқонро ба амал овард.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи омӯзиши фанни таърих, муҳокима ва таҳлил намудани ҳодисаҳо хонандагон тасаввуроти таърихӣ пайдо намуда, мазмун ва мундариҷаи ин ё он мафҳумро фаҳмида мегиранд. Масалан, мафҳумҳои “чанги боадолат” ва “чанги беадолат”-ро омӯзгор ҳангоми таҳлили чангҳои ғоратгаронаи давраи ғуломдорӣ ва феодалӣ бо чангҳои муҳофизатӣ, баҳри нигоҳдории истиқлолияти ватан, дин, моликият, шаъну шараф ва озодихоҳии мардум бар зидди аҷнабиёнро истифода бурда, дар натиҷаи муқоисаи ҳодисаҳо ва натиҷаҳои он, ҷиҳатҳои фарқкунандаи ин мафҳумҳоро дар тафаккури хонандагон ҷой намудан мумкин аст, ки дар натиҷа дар хотираи хонандагон маълумот дар бораи мафҳумҳои “чанги империалистӣ”, “чанги шаҳрвандӣ”, “чанги миллӣ-озодихоҳона” ва ғайраҳо пайдо мешавад.

Навбӣ махсуси қори таълимии хонандагон ин тартиб додани луғати мафҳумҳои таърихӣ мебошад, ки он бояд аз ҷониби хонандагон тартиб дода шуда, дар мавридҳои зарурӣ аз

чониби онҳо аз ёд карда шаванд. Чунки, чунин мафҳумҳои ҳосилшуда таърих, ба монанди: “вассал”, “сенёр”, “анабабтизм”, “калвинизм”, “меркантизм” ва ғайраҳо танҳо ба роҳи қориазёдкуни дар хотир нигоҳ доштан мумкин аст. Хонанда дар асоси азҳукунии маводи таълимии барномавӣ бояд чунин ислоҳоти таърихро азҳуд кунад. Танҳо азҳудкунии кӯркоронаи мафҳумҳо самараро хуб намебахшад, бояд хонандагон онҳоро ҳангоми таҳлил, ҳулосабарорӣ ва шарҳи масъалаҳои таърихӣ васеъ ба қор баранд, чунки бидуни истифодабарии онҳо як қатор масъалаҳои таърихӣ, ки маҳз ҳамин истилоҳот ифодакунандаи мазмуни пурраи он мегарданд, бидуни онҳо пурра ва мушаххас гардида наметавонанд. Ҳамаи инро ба инобат гирифта, аксари омӯзгорон дар якҷоягӣ бо хонандагон чунин луғатҳои мафҳумҳои таърихро албатта тартиб дода, барои истифодабарӣ ва сайқал додани маҳорати азҳудкунии онҳо доимо қор ва фаъолият мебаранд.

Дар баробари ин омӯзгор бояд ба хонандагон маҳорат ва малакаи тартибдиҳии луғатро низ омӯзонад, ки шартӣ асосӣ ва муҳими он усули сабти калимаҳо аз рӯи тартиботи муайяни алифбой мебошад, ки ин гуна усул истифодабарии луғатро сабук мегардонад. Инчунин дар дафтари луғат замон, давра, сол ва ё мамлакате, ки дар мазмуни таҳлили он ин истилоҳомеҳурат ва ё шахси таърихӣ, ки мафҳум ба он марбут аст, вазъияту ҳодисаҳо низ бояд қайд шаванд. Масалан, дар вақти навиштани ибораи “калвинизм” хонандагон дар қавс менависанд: Калвин, возеи женевигии асри XVI ва баъд мазмуни ҳуди мафҳумро таҳлил менамояд, масалан, чунин: “калвинизм – таълимоти динии Калвин аст, ӯ даъво мекард, ки насибаи ҳар як шахсро Худо муайян кардааст. Калвинизм – ташкилоти динии протестантӣ мебошад, ки манфиати қисми пешқадами синфи буржуазияи асри XVI-ро ифода мекунад”.

Дар асоси тартиб додани чунин луғат на танҳо аз маълумотҳои китоби дарсӣ истифода бурдан мумкин аст, балки берун аз он ҳам (аз луғатҳои дахлдор) мазмуни мафҳумро таҳлил намудан лозим аст. Ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки омӯзиши илми таърих танҳо аз азҳудкунии мафҳумҳо иборат намебошад,

омӯхтани онҳо танҳо ба сифати роҳи муҳими муваффақшавии хонандагон дар дарки моҳияти асосии фан баромад мекунад. Азбаски, мафҳумҳои таърихӣ на танҳо хусусиятҳои умумии ҳодисаҳои таърихро дар бар мегирад, онҳо инчунин алоқаи байни мафҳумҳо ва қонуниятҳои умумиро низ нишон медиҳанд, барои ҳамин ҳам мафҳумҳои таърихӣ барои ифода намудани таърихи дигар ҳалқиятҳо низ аксар вақт ба қор бурда мешавад.

Мафҳумҳои умумӣ доир ба давраи сармоядорӣ, қонуниятҳои тараққиёти он, империализм, инқилоби буржуазӣ, инқилоби сотсиалистӣ, буржуазия ва пролетариат, ки онҳоро хонандагон дар рафти омӯзиши фанни таърих азҳуд мекунанд, ҳамчун дараҷаи баланди таълими таърих дар мактаб баромад мекунад.

Дар баробари фаҳмидани хусусиятҳои умумӣ хонандагон бояд нишонаҳои фарқкунандаи хусусиятҳои ҳар кадоми онҳоро ба воситаи маводи мушаххаси таърихӣ азҳуд кунанд.

Қонуниятҳои умумии тараққиёти капиталистӣ, инқилоби буржуазӣ, диктатураи пролетариат дар ҳар мамлакат дар мавридҳои муайян гуногун ба амал меоянд. Омӯзиши хусусият ва умумияти ҳар як қонуниятҳои таърихӣ ягонагии онҳоро тасдиқ мекунад. Бинобар ин илми таърих низ талаб мекунад, ки назарияҳои умумии мувофиқи шароити мушаххаси ҳар як давраи таърихӣ ба қор бурда шавад ва дар асоси маводҳои дахлдор таҳлил карда шавад.

Барои тасаввуроти дурусти таърихӣ пайдо кардан ва хуб дарк кардани мафҳумҳои таърихӣ бояд таърихи гузашта ба замони муосир алоқаманд карда шавад. Албатта алоқамандӣ ва муқоисаи таърихи гузашта ба ҳозира на ин ки сунъӣ, балки устуворона бояд амалӣ гардад. Ин гуна алоқамандӣ махсусан дар синфҳои болоӣ бештар истифода бурда мешавад, чунки қисми маводи таърихи синфҳои болоӣ ба таърихи муосир зич алоқаманд мебошад, дигар он ки хонандагони синфҳои болоӣ бисёр масъалаҳои замонвиро аз матбуоти даврӣ, телевизион, интернет дастраст карда метавонанд, ки ин ба омӯзгор имконият медиҳад, то ки алоқамандӣ ва муқоисаи таърихи гузашта ба таърихи муосир ба қор бурда шавад.

Алоқамандӣ, андоза ва муқоисаи таърихи гузаштаю ҳозира бо чанд роҳ амалӣ мегардад:

1. Хотиррасон намудани вазъияти муосир. Масалан, дар бораи сиёсати мустамликадорӣ Англия сухан ронда, мухтасар дар бораи вазъи имрӯзаи Ҳиндустон нақл кардан.
2. Муқоиса намудани муносибатҳои истеҳсолии давраи шӯравӣ бо муносибатҳои истеҳсолии давраи сармоядорӣ.
3. Алоқаманд кардан дар ҳолати қайд намудани аҳамияти таърихӣ ин ва ё он ҳодиса барои таърихи муосир. Аҳамияти инқилоби Октябр ва ғалабаи инқилоби Чинро пайваст намудан.
4. Нишон додани аҳамияти пешгӯӣҳои ходимони намоёни таърихӣ. Масалан, пешгӯӣҳои Роналд Рейган, Киссенчер ва ғайра.
5. Алоқаманд кардани маводи китоби дарсӣ бо ҳолати муосир дар сурате, ки ин ҳодиса хусусияти оммавӣ гирифта бошад. Масалан, сар задани ҷангҳои шаҳрвандӣ дар якҷанд ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ пас аз пош хӯрдани ИҶШС.
6. Алоқаманд кардани таърихи гузашта дар натиҷаи он, ки дар замони мо ин ҳодиса баҳои дигар гирифта бошад. Масалан, В.И. Ленин, Ф. Дзержинский, М. Горбачев ва ғайра.

Алоқаманд намудани таърихи гузашта бо замони муосир барои дуруст фаҳмидани мафҳумҳо ва масъалаҳои муҳими назариявӣ ёрӣ мерасонад. Қонунҳои таърихро мо бо роҳи муқоиса кардани воқеаҳои таърихӣ доир ба таърихи мамлакатҳои гуногун дарк мекунем. Инчунин маълум аст, ки ҳар як мафҳум ва хулосаҳои зикршуда бо услуби махсус дар мактабҳои миёна дароварда мешавад.

Дар охир қайд кардан зарур аст, ки қори таҳлили мафҳумҳо дар синф заруртарин ва муҳимтарин қисмати фаъолияти омӯзгор мебошад, ки он бояд дар асоси ба шакли мушаххасу шавқовар омӯхтани воқеаҳои муҳим, дар хотири хонандагон ҷой намудани он воқеаҳо ба амал бароварда шавад ва танҳо дар ҳолати истифодабарии услубҳои дахлдор вобаста ба хусусияти синнусолии хонандагон мафҳумҳои таърихӣ қисми муҳими тафаккури таърихӣ хонандагон мешавад.

III) Тайёрии омӯзгор ба дарс

Самарабахш дарс додани фанни таърих аз омӯзгор талаб мекунад, ки ба дарс бо диққат тайёри бинад ва пеш аз ҳама барномаи таълимӣ, китоби дарсӣ – матн, санаҳо, расмҳо, суратҳои он ва ғайраро ҳамаҷониба омӯзад, ғайр аз ин бояд сарчашмаҳоро доир ба мазмуни замони таърихии омӯхташаванда донад, адабиёти асосии илмии таърихӣ, илмӣ-оммафаҳм ва дигар маводҳои таълимӣ-методии иловагиро азхуд карда бошад.

Камтарин омодагии омӯзгор дар мавриди тайёр намудан ва гузаронидани дарс натиҷа ва оқибатҳои ғайриҷашмдоштро ба амал меоварад. Агар омӯзгор ба дарс тайёрии хуб надида бошад, фикри вай норавшан, иродааш носоҳеҳ ва ҳикояи ӯ парешон ва пароканда барои мада, дар натиҷа ҳам хонандагон маводи таърихиро нағз фаҳмида наметавонанд. Агар чунин ҳатогҳои ҷузъи бисёр такрор шудан гиранд, дар натиҷа хонандагон дониши саросарӣ пайдо намуда, ба ҳал намудани масъалаҳои муҳими таърихӣ қудрат нахоҳанд дошт.

Тайёри ба дарс аз якҷанд давра иборат аст:

Давраи якум – тайёри барои тамоми курси таърихи мактаби миёна, тамоми ва хусусан синфҳои дахлдор.

Дар асоси ин тайёри омӯзгор барномаи таълимиро оид ба таърихи халқи тоҷик ва таърихи умумӣ бо диққат хонда мебарояд, баъдан аз китобҳои дарсии барои мактабҳои олии, ки маводи синфи дахлдорро нақл мекунад, дигар курсҳои умумӣ ва сарчашмаҳоро, ки масъалаҳои фасли матлуби таърихиро васеътару мукамал мекунанд, хонда мебарояд. Дар натиҷаи ҳамаи ин амалҳо нақшаи мавзӯи тақвими кори таълимиро тартиб дода, барои ҳар як мавзӯ микдори соат ва мӯҳлатҳои тақвими қор карда баромадани онро нишон медиҳад (нигар дар қисмати “Замима” оид ба тавсияҳои методии тартиб додани нақшаи тақвими омӯзгори фанни таърих).

Нақшаи мавзӯи тақвими чист?

Нақшаи мавзӯи тақвими - ҳуҷҷати мактабиест, ки ҳар як омӯзгор то саршавии соли таҳсил онро тартиб дода, дар иттиҳодият методии омӯзгорони фаннӣ аз муҳокима гузаронида, аз тарафи мудири қисми таълим ё директори мактаб тасдиқ

кунонида мегиранд. Дар нақшаи мавзӯи тақвимӣ чуноне, ки аз номаш ба назар мерасад, аз рӯи барномаи таълимӣ ва китоби дарсӣ мавзӯи таълим муқаррар карда шуда, миқдори соатҳо ва санаи гузаронидашудани он аниқ карда мешавад. Нақшаи мавзӯи тақвимӣ одатан аз ҷониби омӯзгор барои чоряк, нимсола ва тамоми соли хониш тартиб дода мешавад.

Давраи дуум - тартиб додани нақшаи кор карда баромадани мавзӯи барномаи таълимӣ.

Барои он ки мазмуни мавзӯи бобро ба дарсҳо омӯзгор тақсим кунад ва ба ҳар як дарс сарлавҳаи аниқ пешниҳод кунад, омӯзгор бояд китоби дарсӣ ва воситаҳои методиро боз як бори дигар хонда барояд, мазмуни ҳар як дарс ва мундариҷаи онро муайян кунад. Одатан мавзӯи дарс ва сарлавҳаи параграфи дахлдори китоби дарсӣ мувофиқ меояд. Баъзан сарлавҳаи мавзӯи дарсро дигаргун кардан ҳам самарабахш аст, инчунин мавзӯи дарс ду ва ё зиёда аз он параграфҳоро дар бар гирифта метавонад.

Давраи сеюм - тартиб додани нақша ва конспекти дарс. Баъд аз он, ки мавзӯъ ва мазмуни дарс муайян гардид, омӯзгор ба дарс тайёрии ҷиддӣ мебинад. Дар ҳар як дарс на он, ки як қисми маводи барномавӣ омӯхта мешавад, балки ҳар як дарс мақсад ва вазифаҳои худро дорад, ки омӯзгор вобаста ба онҳо шакли дарс, унсурҳои асосии он ва маводи дахлдорро интихоб мекунад.

Дарс танҳо дар сурате хуб номида мешавад, ки хонандагон дар рафти он дониши пурра ва васеъ пайдо карда, ҳунару малакаҳои амалии худро мустаҳкам намуда, дар рӯҳияи бехтарин ҳислатҳои шахсияти ҳаматарафа инкишофёфта, ба воя расад. Аз ин рӯ, дарси хуб ба воситаи дуруст интихоб намудани мақсаду вазифаҳои он аз ҷониби омӯзгори фанни таърих ибтидо мегирад. Агар омӯзгор моҳияту услуби муайян намудани мақсади дарсро пурра тасаввур карда натавонад, он гоҳ дарсро хуб, мувофиқи талаботи муосири дидактикӣ гузаронидан имконнопазир аст. Ин унсурӣ омодагии омӯзгор ба дарс аксар вақт душвориҳои зиёдро ба миён меорад. Алалхусус, омӯзгори навкор зарурияти моҳияти мақсади дарсро нафаҳмида, дар қисмати нақшаи дарси худ, ки ба ин унсур бахшада мешавад, мақсади сунъӣ, ба монанди, “Мақсади дарс – фаҳмондани мавзӯи нав” менависанд, ки ин

албатта иштибоҳ буда, чунин дарсро мақсадноку мушаххас бо иҷро намудани вазифаҳои таълимӣ, инкишофдиҳанда ва тарбиявӣ номидан мумкин нест.

Пеш аз тайёр намудани ҳар як дарс ва ба нақшагирии унсурҳои асосии он бояд ҳатман мақсад ва вазифаҳои он (таълимӣ, амалӣ ва тарбиявӣ) тартиб дода шаванд, ки ин амалиёти таълимӣ ягон душворӣ надорад. Аввал омӯзгор бояд зарурияти ин қисмати нақша-конспекти худро дарк карда, ба ин кор бо масъулият, ҷиддӣ ва бо тайёрии илмӣ-методӣ назар намояд. Баъд аз он, ки ном ва мазмуни дарс муайян гардид (омӯзгор барномаи таълимӣ, китоби дарсӣ, адабиёти иловагиро доир ба дарси марбута хонда мебарояд) оид ба мақсаду вазифаҳои дарс фикру андеша мекунад. Дар ин бобат вобаста ба хусусиятҳои синнусоли хонандагон, дараҷаи дониш, маҳорат ва шавқи онҳо нисбати фанни таърих ҳаҷми мавод, мафҳумҳою ҳулосаҳо, қорҳои амалӣ ва он ҳиссиётҳои, ки дар рӯҳияи шогирдонӣ худ ба вучуд оварданӣ аст, интиҳоб мекунад.

Барои он, ки маводи китоби дарсӣ бошууруна ва бо шавқу рағбат азхуд карда шавад, он бояд назар ба китоби дарсӣ бузургтар, мушаххастар ва сахтаргузаронида шавад. Мустақкам азхуд кардани маводи барномавӣ дар натиҷаи фаъолияти фикрии хонандагон муяссар мегардад ва омӯзгор бояд масъалаи асосии мавзӯро интиҳоб карда, назар ба китоби дарсӣ маводро ба хонандагон шавқовартар пешниҳод карда, на танҳо сарчашмаи донишандӯзии онҳо гардад, балки инчунин тарзи истифодабарии маводҳои таълимиро (харита, сарчашмаҳо, луғатнависӣ ва ғайраҳо) машқ намуда, ба рӯҳияи ботинии хонандагон таъсир расонида тавонад.

Ба дарс тайёри дарида истода омӯзгор бояд дар назар дошта бошад, ки тартиб додани мақсаду вазифаҳои дарси навбатӣ ин фаъолияти эҷодии ӯ мебошад ва ягон маводи иловагии методӣ ҷавоби пурраи ин масъаларо дода наметавонад, чунки ҳар як омӯзгор бо назардошти омилҳои дар боло номбаркардашуда вазифаҳои мушаххаси нотақроршударо мустақилона муайян мекунад ба ҳақиқат дар амал тадбиқ намудани онҳо роҳҳои самарабахши таълимию тарбиявиро мустақилона интиҳоб мекунад.

Омӯзгор мақсади дарси худро пешниҳод карда, дар як саҳифаи алоҳида (сиёҳнавис) намунаи мақсади дарсро, ки аз вазифаҳои таълимӣ (воқеаю ҳодисаҳо, ҳулосаҳои асосӣ, мафҳумҳо, сабабу моҳият, аҳамияту хусусиятҳо ва қонуниятҳои раванди таърих); инкишофу мустақамкунии ҳунару малакаҳои фикрию амалии хонандагон (мустақилона тартиб додани саволу ҳулосаҳои умумӣ, фикри шахсии худро баён намудан, истифода бурдани харита, сарчашмаҳои таърихӣ, иҷрои ҳар гуна қори хаттӣ) ва вазифаҳои тарбиявӣ (ҳиссиётҳои, ки дар рӯҳияи ботинии хонандагон ба вучуд оварда мешавад: ватандӯстӣ, инсондӯстӣ, дӯстии байни халқҳо, сулҳдӯстӣ ва ғайра) иборат аст, метавонад тартиб диҳад. Масалан, аз фанни таърихи халқи тоҷик дар синфи VII оид ба мавзӯи “Инкишофи таърихи адабиёти халқи тоҷик дар асрҳои XI-XIV” мақсади дарсро омӯзгор тақрибан бо чунин шакл интиҳоб наояд:

Мақсади дарс:

- а) вазифаҳои таълимӣ (дониш) – хонандагон дар бораи шоирону нависандагони классики халқи тоҷик, ки дар асрҳои XI-XIV умр ба сар бурдаанд, тасаввуроти умумӣ пайдо менамоянд;
- б) вазифаи инкишофдиҳанд (малака) – давом додани қор дар бобати хонадану таҳлили баъзе асарҳои адабони классикӣ, аз ёд намудани чанд мисра панд;
- в) вазифаҳои тарбиявӣ (ҳиссиёт) – ба вучуд овардани ҳисси ифтихор ба маданияти бойи оламшумори халқи қадимаи тоҷик.

Аз фанни таърихи умумӣ бошад дар мисоли мавзӯи “Созмони миллалӣ муттаҳид ва нақши он дар солҳои баъдичангӣ” чунин мақсади дарс гузошта шуданаш мумкин аст:

Мақсади дарс:

- а) вазифаҳои таълимӣ (дониш) – хонандагон дар бораи ташкилшавӣ ва нақши СММ тасаввурот пайдо мекунанд;
- б) вазифаи инкишофдиҳанд (малака) – давом додани қор баҳри инкишофи малакаи таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ, пайдо намудани нуқтаи назари хеш нисбати моҳияти мавзӯ;

- в) вазифаҳои тарбиявӣ (ҳиссиёт) – ба вучуд овардани ҳисси нафрат бар зидди чанг ва қувваҳои чангчӯӣ, дӯстии байни халқҳои гуногун ва парастии зиндагонии озоишта.

Пас аз ба итмом расидани омодагии пурраи омӯзгор ба дарс, мазмуни таҳлили мақсаду вазифаҳои дарсро боз як маротиба таҳрир намуда, ба дафтари нақша-конспекти омӯзгор навишта мешавад, ки ин амал фаъолияти минбаъдаи ӯро мақсаднок карда, баҳри интиҳоби маводи таълимию усулбӯу усулҳои дахлдори самаранок ғоидабахш мешавад.

Нақша-конспекти дарс чист?

Хуҷчати мактабиест, ки маҳз ба воситаи он омӯзгор ба раванди таълим роҳ дода мешавад. Дар нақша –конспекти дарс, ки аз тарафи омӯзгор барои мавзӯи мушаххас тартиб дода мешавад (дар шакли муфассал ё мухтасар), мавзӯӣ, мақсади дарс, асбобҳои аёнӣ, саволҳои барои пурсиши вазифаи ҳонагӣ, конспекти мухтасари мазмуни мавзӯи нав, саволҳои барои мустаҳкамкунии мавзӯи нав ба хонандагон додашванда ҷой дода мешавад. Омӯзгори собиқадор нақша-конспектро дар шакли мухтасар ва омӯзгори навкор бошад, пурра менависад. Мувофиқи қоида нақша-конспекти омӯзгорро пеш аз дарс истиғода бурдани он, бояд мудири қисмати таълим ё ин ки роҳбари иттиҳоди методии фаннӣ имзо гузорад.

Бо ҳамин, тайёрии омӯзгор ба дарс бо тартиб додани нақша-конспект анҷом меёбад. Ба омӯзгори навкор лозим аст, ки конспекти дарсро бо тамоми қонуну қоида тартиб дода, маводи китоби дарсиро муфассалтар инъикос мекунад. Инчунин онҳо бояд ҷойҳои асосӣ ва иғодаҳои хулосавиро айнан рӯбардор намояд, ин амал ба омӯзгори ҷавон имконият медиҳад, ки саросема нашуда, дарсро бо иғодаҳои мухтасар, бурро ва равшан сар карда, давом диҳад. Дар айни замон ба муқобили айнан хонда додани ин гуна мавод дар рафти дарс баромад кардан мумкин аст.

Ҳар як омӯзгори собиқадор хуб медонад, ки конспекти дарс на барои хонда додани он ба хонандагон тартиб дода шудааст, балки он барои шифоҳӣ ҳикоя намудани мавзӯӣ омода мегардад. Айнан навиштани баъзе қисматҳои китоби дарсӣ барои шавқовар, иғоданок ва бурро гузаронидани дарс лозим аст. Конспекти

мавзӯ аз рӯи нақша ва қисматҳои алоҳида тартиб дода мешавад. Дар охири он ҳулосаи мавзӯро тартиб додан шарт аст.

Одатан, тартиб додани конспекти пурра ҳаҷман қариб нисфи дафтари калонро ташкил медиҳад. Беҳтар аст, ки конспект дар қисми рости саҳифа навишта шуда, ҳошия ва қисмати чапи саҳифа барои иловаҳо ва дигаргуниҳои солҳои минбаъда боқӣ монда шавад. Соли оянда омӯзгор ба дарс тайёри дида, қисмати нодаркори онро хат мезанад ва дар қисмати чапи саҳифа бошад иловаҳо ва тағйирот ворид мекунад.

Конспектро барои 3-5 сол истифода бурдан мумкин аст, яъне то он даме, ки ба барномаи таълимӣ ва ё китоби дарсӣ тағйирот ва иловаҳо ворид карда шаванд.

Омӯзгор дар нақша-конспекти худ на танҳо мазмуни мавзӯи навро қайд мекунад, балки услубу усулҳои таълими онро низ сабт мекунад, саволҳо, воситаҳои аёнӣ, харита ва тахтаи синфиро кадом вақт истифода бурдан мумкин бошад, қайд мешавад. Маълумот роҷеъ ба услуби гузаронидани дарсро омӯзгор дар ҳошияи рости дафтар қайд мекунад.

Ҳангоме, ки омӯзгор мазмун ва мундариҷаи курси таърихро азхуд кард, зарурияти сабти муфассали конспект аз миён бардошта мешавад. Ҳочат бар он нест, ки омӯзгори собиқадор ҳама он чизеро, ки хуб азхуд кардаасту, медонад, дар конспект сабт намояд. Дар натиҷаи фаъолияти минбаъдаи омӯзгор конспекти муфассали ӯ ба нақша-конспект табдил меёбад. Чунин нақша-конспекти мухтасарро омӯзгор равшан ва хонданбоб менависад, то ки дар дарс аз он озодона истифода бурда тавонад.

Гарчанде, ки конспект мухтасар бошад ҳам он дар айни ҳол муфассал аст, чунки омӯзгор маводи таърихро хуб медонад ва азбаски мухтасар аст, матни китоби дарсӣ дар вақти дарс айнан такрор нахоҳад шуд.

Омӯзгори таҷрибадор, ки аз маводи таълимӣ хуб огоҳӣ дорад, дар баъзе мавридҳо танҳо ба тартиб додани нақшаи дарс қаноат карда метавонад. Ҳо ваҷуди ин омӯзгор вазифадор аст, ки вазифаҳои таълимӣ-амалӣ ва тарбиявии дарс, нақшаи пурсиши вазифаи хонагӣ, саволҳои асосӣ, иловагӣ, саволҳо барои такрори мавзӯҳои гузашта ва ёрирасон, нақшаи сӯҳбати муқаддимаӣ ва

хотимавиरो тартиб диҳад, инчунин вазифаи хонагӣ низ дар он бояд нишон дода шавад.

Омӯзгор дар вақти гузаронидани дарс, масалан, ба саволу ҷавоб ва санчиши омодагии хонандагонро ба дарс мегузаронад, ҳар чанд, ки чунин қисмати дарсро баёни мавзӯи нав номида бошад ҳам. Ба чунин дарсҳо тайёри дида, омӯзгор услубу воситаҳои гузаронидани чунин навъи дарсҳоро тавассути саволу ҷавоб ва сӯҳбат амалишаванда гуфта, дар нақша сабт мекунад. Худ аз худ маълум аст, ки ба монанди дигар шакли дарсҳо нақшаи ин гуна дарс ҳам унсурҳои дар боло ишорашударо дар худ низ таҷассум мекунад.

Хулоса, омӯзгор вазифадор аст, ки ҳар як дарс нақша-конспекти худро тартиб диҳад. Агар нақшаи ҳар як дарс хуб кашида шуда бошад, омӯзгор вазифаҳои дар наздаш гузошташударо самаранок иҷро карда метавонад (чӣ тавре, ки дар урфият мегӯянд: “тайёрии хуб – ними муваффақият аст”).

Тартибдиҳии нақша-конспекти сифатан хуб дараҷаи баланди дарсро ҳидоят мекунад. Барои хуб гузаорнидани дарс шарту талаботҳои дигарро низ ба сомон расонидан лозим аст: маводи таълимиро азхуд намудан шарт аст, тарзи гузаронидани дарсро бояд хуб фикр намуд (бо назардошти хусусиятҳои синнусоли хонандагон ва дараҷаи донишу қобилияти дарккунии онҳо), асбобҳои аёнии дахлдорро дар дарс дастрас карда, онро васеъ истифода бурдан лозим аст ва ғайра.

Яке аз иштибоҳҳои ба назар намоёни омӯзгори навкор аз он иборат аст, ки он вақти муқарраргардидаро дуруст истифода бурда наметавонанд ва дар рафти чунин дарсҳо маводи таълимӣ одатан кам ва ё барзиёд дода мешавад. Дар рафти дарс ин хатогиҳоро бартараф карда натавониста, омӯзгори ҷавон маҷбур мешавад, ки бо суръати тез мавзӯро нақл кунад. Дар натиҷа хонандагон дарсро азхуд карда наметавонанд.

Аниқ муайян кардани ҳаҷми мавзӯ барои ҳар дарс дар натиҷаи кори барномавии педагогӣ ҳосил карда мешавад ва барои рух надодани чунин иштибоҳот омӯзгор мавзӯро пешакӣ як маротиба барои худаш мустақилона нақл мекунад, ба ин восита омӯзгор имконият дорад, ки вақтро ба инобат гирифта, ҷойҳои муҳими мавзӯро каму зиёд мекунад.

Дар мавриди тайёри ба дарс омӯзгор асбобҳои аёниро бо диққат интихоб намуда, ба ҳар кадоми онҳо пешаки шинос мешавад ва кай истифода кардани онҳоро дар нақшаи худ сабт карда метаовнад.

Дар охир бояд гуфт, ки омодагии омӯзгор ба дарс бо ин мисолҳо ҳаргиз ба охир намерасанд. Он барои ҳар лаҳзаи дарс: баёни мавзӯи пурсиши вазифаи хонагӣ, мустаҳкамкунии мавзӯи нав, супориши вазифаи хонагӣ тайёрии ҷиддӣ мебинад, ки баъзе шарту қоидаҳои онҳо дар боло зикр шудаанд (маводи иловагӣ инчунин доир ба ин масъала дар қисмати “Замима” бо номи “Тавсияҳои методӣ барои ба дарси аввали худ тайёри дидани омӯзгори ҷавони фанни таърих” дода шудааст).

IV) Таҳлили дарси таърих

Иштирок дар дарсҳои ҳамдигарии омӯзгорон ва таҳлили он дар чараёни фаъолияти педагогӣ моҳияти басо бузург дорад. Барои омӯзгори навкор тасаввурот доштани тарзи таҳлил кардани дарсро азхуд кардан низ зарур аст.

Таҳлил дарс – ин санҷиш ва баҳодихӣ ба сифати машғулияти таълимӣ, дониш ва маҳорати педагогии омӯзгор аст. Одатан таҳлили дарси омӯзгорон дар чунин мавридҳо амалӣ мегарданд:

- 1) Ҳангоми назорати роҳбарони мактаб ба сифати таълим, дониш ва маҳорати педагогии омӯзгор;
- 2) Бо мақсади такмили ихтисос ва баланд бардоштани савияи кории омӯзгор;
- 3) Мавриди таҷрибаи педагогии донишҷӯён;
- 4) Мавриди шинос шудан ва омӯзиши таҷрибаи пешқадами омӯзгорони варзида;
- 5) Мавриди пешниҳоди омӯзгор барои ирифтани дараҷаи кории баланд.

Ҳангоми таҳлил дарс фаъолияти омӯзгор ва хонандагон ба ҳисоб гирифта мешавад. Дарс аз ҷиҳати илмӣ, услубӣ, психологӣ ва тарбиявӣ таҳлил карда мешавад.

Дар таҷрибаи мактабҳои миёна бештар намунаи зерини таҳлили дарс дида мешавад:

1. Мазмун ва мундариҷаи дарс. Дуруст ва аниқии воқеаҳои таърихӣ, таҳлил, муҳокима ва баҳодихии ҳодисаҳо.

Пайдархамӣ ва мукаммалии баёни мавзӯ. Аҳамияти чиҳати таълимии илми таърих аз чониби омӯзгор.

2. Хусусияти услуби (методӣ) – и дарс. Шакли услубии дарс, мақсад ва вазифаҳои он, тавсифи қисмҳои алоҳидаи дарс (лаҳзаҳои ташкилӣ, пурсиш, баёни мавзӯи нав, мустақамқунӣ ва вазифаи хонагӣ). Тарзи фаҳмондани мафҳумҳо, ва истилооти таърихӣ, такрор, муқоиса ба замони ҳозира ва гузашта, кори сиёсӣ-таълимӣ дар дарс, истифодабарии харита, тасвирҳо, сарчашмаҳо, азхуд намудани хронология, унсурҳои кори мустақилони хонандагон ва ғайра.
3. Рафтори омӯзгор. Дараҷаи шиносии омӯзгор бо хонандагон, алоқа бо синф, роҳбарӣ аз болои синф, тартиб ва интизоми аҳли синф. Худидоранамой, риоя намудани овоз, имо ва ҳаракатҳои омӯзгор дар синф, шакли зохирии омӯзгор.
4. Тафсифи рафтори хонандагон дар дарси таърих. Омодагии хонандагони синф (донишу маҳорати онҳо, рафтору шавқу ҳаваси хонандагон, фаъолияти онҳо, ҳислатномаи хонандагони аълоҳон, хубхон, миёнахон ва бадхон).
5. Хулосаи таҳлил. Баҳогузорӣ ба сифати дарс ва фаъолияти омӯзгору хонандагон.

Чӣ тавре ки маълум гардид, таҳлили дарс аз қисматҳои зерин иборат мебошад: мазмуни дарс, лаҳзаҳои муҳталифи омӯзиш, истифодабарии услубҳои дахлдори таълиму тарбия, алоқамандии фаъолияти омӯзгору хонандагони синф, аҳамияти тарбиявии дарс. Чунин намунаи таҳлили дарс доир ба сифати ин ва ё он дарс тасаввуроти умумӣ дода метаованд. Лекин барои он, ки ба дарс баҳои дуруст дода шавад муносибати сунъӣ ва рӯякӣ ба фаъолияти педагогии омӯзгоре, ки драси ӯро таҳлил бояд кунад, аз байн бардошта шавад, мушоҳидаи як соати дарс ва фикри бархе аз омӯзгорон кифоя нест. Низомии кори таълимӣ-тарбиявии омӯзгорро мушоҳида карда, ба сифати ҳақонии дарси ӯ баҳо додан зарур аст.

Гуфтаҳои болоро хулоса карда, ба чунин ақида ноил шудан

мумкин аст, ки барои таҳлили ҳаматарафаи дарси омӯзгор ба боқимондагон зарур аст, ки дар давоми як – ду ҳафта ба дарсаш даромада, баъдан чамъбасту хулосаҳо баровардан мумкин аст (чунки баъзан ҳолатҳои руҳ медиҳанд, ки дар дарси намоиши бинобар ягон сабаби субъективӣ сифати дарс он қадар хуб намебарояд ва “меҳмонон ҳаминро асос шуморида, ба сифати дарси омӯзгор баҳои паст дода, таассуроти нодуруст оиди маҳорати ӯ қабул мешавад”). Ҳаминро ба назар гирифтани зарур аст, ки мутаассифона, дар аксари мавридҳои омӯзгорон, ки қаблан аз иштироки меҳмонон дар дарси ӯ хабардор гардид, танҳо ҳамон дарси намоиширо аз рӯи меъёрҳои муқарраргардида, ва усули услубҳои дахлдори замонавӣ мегузаронанду боқимонда дарсҳо аз ҷониби омӯзгор хунукназарона сурат мегиранд.

Усулҳои таҳлили дарс қоидаҳои худро дорад. Алалхусус донишмандони ин қоидаҳо барои таҷрибаомӯзии педагогӣ зарур мебошад, чунки онҳо одатан ба дарсҳои якдигар даромада, фикру мулоҳизаҷишонро бояд дар бораи дарс баён карда тавонанд. Пеш аз ҳама, бояд дар назар дошт, ки барои иштирок намудан дар дарси омӯзгор аз ӯ бояд қаблан иҷозат гирифт (омӯзгор ҳуқуқ дорад, ки касеро дар дарси худ роҳ надиҳад). Мавзӯи дарсро фаҳмида бо барномаи таълимӣ ва китоби дарсӣ пешакӣ шинос шудан хуб аст (шахсе, ки дарсро назорат мекунад, бояд бо мазмуну мундариҷаи мавзӯӣ пурсиши вазифаи хонагию мавзӯи нав шинос бошад).

Сипас, дар дафтари махсуси корӣ оиди таассуротҳои худ дар бораи дарс навишта гирад, чунки баъзе фикру андешаҳо метавонанд аз хотир бароянд. Дар қисмати болои саҳифаи дафтар ному насаби омӯзгор, таърихи рӯз, синф, номи фан ва мавзӯи онро сабт карда, қисмати боқимондаи дафтарро ба ду қисм тақсим кардан мумкин аст: 1) равиши дарс, мазмуни маъхазҳои мухталиф, фаъолияти омӯзгору хонандагон; 2) фикру мулоҳизаҳои оид ба муваффақияҳо. Камбудииҳои унсурҳои асосии дарс. Дар ҳошияи варақи дафтар вақти сарфшударо ишора кардан мумкин аст.

Бо ин роҳ шахси таҳлилкунандаи дарси омӯзгор баромади худро дар бораи таассуроташ аз он пурмазмунун асоснок пешкаш карда метавонад, ки ин унсур омилҳои муҳими баҳогузори объективона шуда метавонанд.

Тахлили муфассали дарси омӯзгори фанни таърих чӣ гуна бояд бошад?

Дар мавриди тахлили дарси омӯзгор иштироккунанда (оппонент) бояд ба маъалаҳои зерин диққат диҳад:

1. Дар чараёни дарс истифодабарии қоидаҳои илмият, пайдархамӣ, алоқамандии назария бо амалия, истифодабарии аёният, муносибати инфиродӣ бо хонандагон, мутташаққилӣ, шуурнокӣ ва ғайра.
2. Риоя намудани қоидаҳои махсуси услубӣ – диққат додан ба ифоданокӣ ва дурустии нутқ, алоқамандии нутқи шифохӣ бо нутқи хаттӣ, ба ҳисобгирии хусусиятҳои забони модарӣ.
3. Масъалаҳои тарбиявӣ – дар чараёни дарс инкишофи рағбат ва шавқу завқ ба омӯзиши фанни таърих.
4. Бо барнома ва китобҳои дарсии муосир кор карда тавонистан, дар давоми дарс ба вучуд овардани вазъиятҳои проблемавӣ-тадқиқотӣ, инкишоф додани маҳорати фикрронии мустақилонаи хонандагон, мавқеи шахсии худро иброз доштан ва ғайра.
5. Шаклҳои мухталифи дарсро ташкил карда, гузаронида тавонистани омӯзгор ба монанди: дарси баёни мавзӯи нав, дарси мустаҳкамкунӣ – дониш, маҳорат ва малака, дарси такрорӣ-ҷамъбасти, дарси амалӣ, дарси интерактивӣ ва ғайра.
6. Намудҳои санҷиши вазифаи хонагӣ (хаттӣ, интиҳобӣ, ҳамдигарсанҷӣ, худсанҷӣ, санҷиши дониш бо ёрии варақаҳо ва ғайра). Шаклҳои пурсиши шифохии хонандагон, пурсиши гурӯҳӣ бо гузоштани баҳо дар охири дарс, пурсиши инфиродӣ, пурсиши хаттӣ, пурсиш дар асоси тайёрии пешакии 2-3 нафар хонандагон дар назди тахтаи синф, пурсиши тестӣ ва ғайра.
7. Кор доир ба омӯзиши маводи нав бо ёрии усулҳои услубҳои гуногун: сӯхбат, ҳикоя, қори мустақилонаи хонандагон, тахлили сарчашмаҳо, кор бо адабиёти иловагӣ, ҳалли масъалаҳои проблемавӣ ва ғайра.

8. Таносуби дурусти намудҳои корҳои шифоҳӣ ва хаттӣ: луғатнависӣ, тартиби чадвалҳои муқоисавӣ ва ғайра.
 9. Интиҳоби маводи иловагӣ бо баҳисобгирии душвориҳои ба омӯзиши маводи таълимӣ вобаста, аёният, алоқамандкунӣ бо замони муосир, пешкаши маводи шавқовар ва диққатҷалбкунанда.
 10. Ташкили корҳои хаттӣ дар раванди баёни мавзӯи нав.
 11. Усулҳои ислоҳи хатогиҳои хонандагон дар раванди дарс ва нутқи онҳо.
 12. Ҷамъбасти дарс ва гузориши баҳо.
- Масалан, намунаи тахминии дарси омӯзгори навкор (ё таҷрибаомӯз) чунин шуда метавонад:
1. Мавзӯи дарс. Мавқеи дарси мазкур дар низоми дарсҳо аз рӯи мавзӯи боб.
 2. Мақсад ва вазифаҳои таълимӣ, инкишофдиҳанда ва тарбиявии дарс.
 3. Ташкили дарс. Иштироки хонандагон дар дарс ва омодагии онҳо ба машғулият. Ташкили муташаккилии хонандагон (сафарбарсозии онҳо ба дарс, талабот ба тайёрии ҷойҳои корӣ). Омода будани онҳо ба дарс.
 4. Мазмун ва услуби санчиши дониш, маҳорат ва малакаи хонандагон. Мақсад ва мавқеи санчиши дониш, маҳорат ва малакаҳо. Услубҳои санчиш. Мазмуни саволҳо барои пурсиши гурӯҳӣ ва инфиродӣ, супоришҳои амалӣ, корҳои мустақилона, мавҷудияти саволҳои иловагӣ ё ёрирасон. Сифатҳои ҷавобҳои хонандагон. Фаъолнокии синф. Ҷамъбасти намудани санчиши дониши хонандагон. Баҳогузориҳои омӯзгор ба ҷавобҳои хонандагон.
 5. Мазмун ва услубҳои омӯзиши донишҳои нав. Мавзӯӣ ва мазмуни баёни шифоҳӣ. Ҳаҷм ва низоми дониши ахбороти омӯзгор, услубу усулҳои баён. Самтнокии илмӣ ва ғоявии маводи ҳикояшаванда, алоқамандии он бо ҳаёт, замони муосир, моҳияти тарбиявии он. Силсиланокӣ ва пайдарпайии баён, образнокӣ ва дастрасии нақл, робита бо маводи гуногун. Мавзӯӣ ва мақсади омӯзиши мустақилонаи маводи таълимӣ

аз чониби хонандагон. Гузориши саволҳои масъалавӣ дар назди хонандагон, баррасии масъалаҳои шавқовар, тавсияи супоришҳои мантиқӣ, фаъолияти фикронии хонандагонро ривочу раванқ бахшидан, қобилияти завқу шавқ ва диққати хонандагонро дар зинаҳои алоҳидаи дарс фаъол гардонидан. Ҷалб намудани хонандагон ба қорҳои эҷодӣ ва ҳимояи фикру андешаи мустақилонаи худ дар раванди азхуднамоии маводи нав. Мақом ва мавқеи озмуни намоиш, нақшаҳои мувоҳисавӣ, баҳсу мунозира ва ғайра дар фаъолгардонии раванди дарс. Истифодабарии тахтаи синф, сабти санаҳо, номҳо ва истилоҳҳои муҳими дарс дар он, қор бо китоби дарсӣ ва маводи иловагӣ. Усулу услубҳои баҳисобгирии дониши хонандагон дар раванди омӯзиши маводи нав.

6. Мазмун ва услуби мустаҳкамкунии маводи нави омӯхташаванда. Мавзӯӣ ва мазмунан мустаҳкамкунии мавод. Услуби такрор, машқ ва қорҳои мустақилонаи дорои хусусиятҳои тафриқавӣ. Тарзи саволгузорӣ ва санҷиши сифати ҷавобдиҳии хонандагон ба онҳо.
7. Мазмун ва услуби супориши вазифаи хонагӣ. Саҳм ва намудҳои супориши вазифаи хонагӣ. Дастур ва нишондод оид ба иҷрои супориши вазифаи хонагӣ. Супориши иловагӣ (инфироӣ) ба хонандагони ҷудогона.
8. Тавсифи фаъолияти маърифатии хонандагон ва рафтори педагогии омӯзгор.
9. Ҷамъбасти дарс ва гузориши баҳо аз рӯи низоми қорҳола: “аъло”, “хуб”, “қаноатбахш” ва “ғайриқаноатбахш”.

Ҳамин тавр, таҳлили дарс ин муҳокимаи сифатии технологияи касбии омӯзгор (донишҷӯ-таҷрибаомӯз), ташкилу гузаронидан ва мазмуну услуби моҳияти дарс аст. Таҳлили дарс аз чониби ташкилкунанда ва гузоришдиҳанда ва ҳамчунин иштироккунандагони он амалӣ карда мешавад. Дар ҷараёни таҳлил ҳам тарзи гузаронидани дарс аз аввал то ба охир ва сифати касбии омӯзгор (сару либос, маданияти нутқ, дониш, доираи ҷаҳонбинӣ, маданияти муносибат бо хонандагон ва ғайра) дида баромада мешавад. Дар таҳлил, аввал дарсдиҳанда, дар

хусуси сифати фаъолияти худ сухан мекунад. Вай дар бораи бурду бохти худ воқеан маълумот медиҳад ва баъди ӯ иштирокчиёни дарси ӯ (оппонентҳо) баромад, карда, доир ба сифати касбии ӯ аз рӯи низоми махсус андеша мегӯянд ва баҳогузори мекунанд. Меъёри баҳодиҳии дарс, фаъолияти таълимӣ-тарбиявии омӯзгор чӣ аст? Маълум аст, ки баҳодиҳии ҳақиқӣ дар натиҷаи таҷрибаи бисёрсола пайдо мешавад. Дар кори педагогӣ бошад дар зери мафҳуми “таҷриба” – дониши хонандагон, муносибати онҳо нисбати фан дар назар дошта мешавад. Яъне, он дарсе сазовори баҳои баланд мебошад, ки хонандагони он дониши хуб дошта, нисбат ба фанни таърих маром ва шавқу ҳаваси зиёд зоҳир менамоянд.

Таҳлили дарс шакли фаъолияти хеле нозук буда, ахлоқу одоби ба худ хос дорад. Таҳлилгар дар вақти шурӯъ ба раванди таҳлил албатта аввал суханро бо муваффақиятҳо сар карда, дар охир доир ба норасогихову камбудихо сухан меронад. Дар таҳлил насихат ва маслиҳат доданро он омӯзгоре ҳуқуқи маънавӣ дорад, ки таҷрибаи бойи педагогӣ дорад, ё ин ки сарвари таҳлилгарон мебошад. Донишҷӯи таҷрибаомӯз аз насихату маслиҳат худдорӣ карда, фикру андешаҳои худро оид ба сифати дарси омӯзгор метавонад дар байни ҳамсабақонаш ибраз намояд.

Ҳамин тавр, чӣ тавре ки маълум гардид, дарс шакли асосии таълиму тарбияи фанни таърих аст. Вазифаҳои маълумотиву тарбиявӣ ва ташаккулдиҳии қобилияти таърихфаҳмию инкишофи тафаккури таърихӣ хонандагон дар дарси таърих, бо роҳи аз ҷониби омӯзгор интиҳоб намудани тарзу усулҳои хуби таълими самаранок иҷро мегардад. Самаранокӣ раванди дарс ба омилҳои зиёд вобаста аст., ки муҳимтарини онҳо маводи таълимӣ, асосҳои илмӣ дарси таърих, намудҳои дарси таърих, робитаи дохиликурси, дохилифанӣ, байнифанӣ, раванди тарбиявии дарс ва бомароми хонандагон барои омӯзиши фанни таърих ва ғайра мебошад.

Дарсҳои таърих аз ҷиҳати намуд гуногун мебошанд. Дар таҷрибаи педагогии омӯзгорони фанни таърих як чанд намуди дарсҳо бештар воমেҳӯранд: дарсҳои омехта, дарсҳои омӯзиши мавзӯи нав, дарсҳои такрорӣ мустаҳкамкунии дониш, дарсҳои

санчиши донишу малака ва боз як чанд дигар намуди дарсҳо вучуд доранд.

Лекин, дар амал татбиқ намуди дарсҳо хеле зиёд мебошанд. Танҳо баъзеи онҳо зиёдтар ва қисми дигарашон бошад камтар дучор мешаванд: дарс-лексия, дарс –семинар, дарс-дифои реферат (ё маъруза), дарс-нишастии матбуотӣ, дарс-бозии нақшӣ, дарси интерактивӣ, дарси омӯзиши сарчашмаҳо, муҳокимаи масъалаҳои рӯзмарраи таърихи кишвар, дарси проблежавӣ, дарси эҷодӣ, дарси барномавӣ, дарси компютерӣ, дарси ҷустуҷӯ-тадқиқотӣ ва ғайра. Намудҳои дигари дарсҳои муосири фанни таърих низ вучуд доранд. Ҳар кадоми онҳо вазифаҳои таълимӣ-амалӣ-тарбиявӣ ба худ хосро иҷро мекунанд. Ғайр аз ин, ҳар кадом намуди дарсро дар ҳар маврид ва дар синфҳои гуногун айнан, як хел ва бо бо як усул доир намудан мумкин нест. Сатҳи қобилияти азхудкунии мавзӯ аз тарафи хонандагони синфҳои гуногун як хел нест. Сабабҳои дигари ин масъала низ вучуд доранд (набудани шароити моддӣ-техникии мактаб, камтаҷрибагии омӯзгор, дур будани ӯ аз қори илмӣ-тадқиқотӣ ва ғайра). Барои ҳамин ҳам, дар ҳар як мавриди мушаххас дар истифодабарии ҳар як намуди дарс, усулҳои дар амал татбиқ намудани онҳо, муносибати эҷодкоронаи омӯзгор лозим аст. Аз дарсҳои муосири ҷаҳон бохабар будану истифода бурдани онҳо яке аз омилҳои баланд бардоштани самаранокии таълими фанни таърих дар мактабҳои замонавӣ аст.

Дарси таърихи муосир бояд ба талаботҳои зерин мувофиқ бошад:

- 1) ба сатҳи феълӣ рушди илми таърих ҷавобгӯ бошад;
- 2) маводи дар дарс омӯхташаванда дар илми таърих аз санҷиш гузашта бошад;
- 3) мақсади дарс аз вазифаҳои таълимӣ, тарбиявӣ ва ташаккули зеҳнии хонандагон ва ба ташаккулдиҳии малакаю ҳунари амалии онҳо ҷудонопазир бошад;
- 4) дар мавзӯи омӯхташаванда унсуре муҳим бояд муайян карда шуда бошад, то ки онро хонандагон аз бар кунанд;
- 5) озодандешӣ ва дигарақидагии хонандагон вучуд дошта бошад;

- 6) роҳу усулҳои интиҳобкардаи таълим барои ҳар як қисмати дарс қобили қабул ва самаранок бошад;
- 7) дар дарс хонандагон маводи пешниҳодкардашударо дар зери роҳбарии омӯзгор фаъолона омӯзанд;
- 8) нақши омӯзгор дар дарс аз ташкили омӯзиши хонандагон иборат бошад, на барои ба иродаи худ тобеъ кардани онҳо, чӣ тавре ки қаблан ҳамин тавр буд;
- 9) дар дарси таърих бояд фаъолияти озодонаи маърифатомӯзии хонандагон таъмин карда шавад ва дар ин ҷода хонандагон ва омӯзгор ҳамкор ва ҳаммақсад бояд бошанд;
- 10) омӯзгор ба хонандагон усулҳои истифодабарии эҷодкоронаи донишҳои азхудкардаро бояд ёд диҳад. Ин қобилияти онҳоро пайваста бояд ташаккул диҳад;
- 11) унсуре, ки барои дарси таърих дар замони шӯравӣ зарур буд ва ҳоло ҳам муҳим аст – маромнокии (мотивизатсияи) омӯзиши он ва дар хонандагон ба вучуд овардани маром барои омӯзиши фанни таърих, умуман омӯхтани ҳар як мавзӯи он хусусан ниҳоят муҳим аст.

Дар акси ҳол, аз тарафи хонандагон азбаркунии бемароми маводи таълимӣ, беаҳамиятӣ, бетартибӣ ва бемақсадии муайян сурат мегирад. Кори таълимӣ-тарбиявӣ омӯзгор дар бобати дарсгузаронӣ ба омодагии ӯ, донишу маҳорат ва муносибати эҷодона ба интиҳоби шакли дарс ва услубҳои фаъоли таълим зич вобаста аст. Бинобар ин омӯзгор бояд доимо ихтисоси худро пеш аз ҳама, ба воситаи бо диққат омӯхтани адабиёти илмӣ оид ба таърих ва усулҳои таърих такмил диҳад, раванди фаъолияти педагогии худ ва дигар омӯзгорони фанни таърихро омӯзад.

Адабиёт:

1. Барномаи таърихи умумӣ (синфҳои 5-11).- Душанбе, 2002.
2. Барномаи таърихи халқи тоҷик (синфҳои 5-11) .- Душанбе, 2008.
3. Лутфуллоев М. Дарс.- Душанбе, 1998.
4. Сухамлинский В.А. Ватан дар дил.- Душанбе, 1996.
5. Содиков А. Ақидаҳои ахлоқи мутафаккиронии Шарқ.- Душанбе, 1989.
6. Зиев Т.Н., Давронов Х., Чумбаев Б. Асосҳои илми тарбияи шахрвандии хонандагон дар таълими таърихи кишвар.- Душанбе, 2004.
7. Раҳмонов А. Ислохот ба рушди маориф мусоидат намуд //Маорифи Тоҷикистон, 2009, №3.-С. 4-17.
8. Шарифов Ҷ. Беҳдошти таълим эҷодкорӣ мебошад // Маорифи Тоҷикистон, 2009, №3.-С. 17-20.
9. Ильин Е.Н. Рождение урока.- М., 1986.
10. Гончарова Т.И. Уроки истории – уроки жизни.- М., 1986.
11. Калугина М. Н.100 игр по истории.- М., 1978.
12. Дайри Н.Г. Как подготовить урок истории.- М., 1979.
13. Лиханов Б.Т. Воспитательные аспекты обучения.- М., 1982.
14. Маркуше А.И. Если вы учитель.- М., 1989.
15. Пути формирования научного мировоззрения на уроках истории (сборник).- М., 1987.
16. Шаталов В.Ф. Эксперимент продолжается.- М., 1989.
17. Методика обучения истории в средней школе. Пособие для учителя в 2-х частях.- М., 1978.
18. Гора П.В. Повышение эффективности обучения истории в средней школе.- М., 1988.
19. Косолапов В.И. Диспуты и конференции в школе.- М., 1986.
20. Яковлев Н.М., Сохов А.М. Методика и техника урока в школе.- М., 1985.
21. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс. Кн.1. Общие основы процесса обучения.- М., 2003.
22. Полянский Е.П., Балаев В.И. Анализ урока.- Саратов, 1985.